

Τίτλος έργου: «Hoaxes και διασπορά ψευδών ειδήσεων – Έρευνα για την (αν)ασφάλεια των ψευδών ειδήσεων μέσω διαδικτύου και την οικονομοτεχνική διάσταση του φαινομένου – Νομική αντιμετώπιση και de lege ferenda»

Το έργο χρηματοδοτείται από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) και από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ), με αρ. σύμβασης Έργου 80529, στο πλαίσιο της 1^{ης} προκήρυξης ερευνητικών έργων ΕΛΙΔΕΚ για την ενίσχυση μεταδιδακτόρων ερευνητών/τριών, με φορέα υποδοχής το Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής.

ΕΕ2 – Παραδοτέο κείμενο υπ' αρ. 1

Τίτλος: Η μεθοδολογία της έρευνας

Παραπομπή:

Δρ. Φώτιος Σπυρόπουλος (επιστημονικός υπεύθυνος) σε συνεργασία με: Ευαγγελία Ανδρουλάκη, Αριστοτέλης Κομποθρέκας, Νικόλαος Καραγιάννης & Δρ. Βασίλειος Καραγιαννόπουλος (μέλη ερευνητικής ομάδας), παραδοτέο κείμενο υπ' αρ. 1 στην ΕΕ2 στο έργο «Hoaxes και διασπορά ψευδών ειδήσεων – Έρευνα για την (αν)ασφάλεια των ψευδών ειδήσεων μέσω διαδικτύου και την οικονομοτεχνική διάσταση του φαινομένου – Νομική αντιμετώπιση και de lege ferenda», το οποίο χρηματοδοτείται από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) και από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ), με αρ. σύμβασης Έργου 80529, στο πλαίσιο της 1ης προκήρυξης ερευνητικών έργων ΕΛΙΔΕΚ για την ενίσχυση μεταδιδακτόρων ερευνητών/τριών, Αθήνα, Μάρτιος 2020, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής.

Citation:

Dr. Fotios Spyropoulos (scientific supervisor) in collaboration with: Evangelia Androulaki, Aristotelis Kompothrekas, Nikolaos Karagiannis & Dr. Vassileios Karagiannopoulos (research team members), Criminological aspect of the act of disseminating false news on social media, deliverable scientific paper no. 1 in WP2 of the project "Hoaxes and dissemination of false information - Research on the (in)security of false information online and the technical – financial dimension of the phenomenon - Legal treatment and de lege ferenda", funded by the Hellenic Foundation for Research and Innovation (HFRI) and the General Secretariat for Research and Technology (GSRT), under grant agreement No 80529, in the context of the 1st call for research projects HFRI to support postdoctoral researchers, Athens, Greece, March 2020, University of West Attica.

Το έργο παρέχεται υπό τους όρους της δημόσιας άδειας του νομικού προσώπου Creative Commons Corporation: Αναφορά Δημιουργού – Μη Εμπορική Χρήση – Όχι Παράγωγα Έργα 4.0 (CC BYNC-ND)

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-Share Alike 3.0 Unported Projects 4.0 (CC BYNC-ND)

Η μεθοδολογία της έρευνας

1. Ο στόχος της έρευνας

Τα τελευταία χρόνια, παράλληλα με την ανάπτυξη του διαδικτύου, των hoaxes και της διασποράς ψευδών ειδήσεων σε αυτό και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, αναπτύχθηκαν έντονες προσπάθειες για αναθεώρηση της σχετικής νομοθεσίας σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο σχετικά με την αντιμετώπισή τους¹. Τα ζητήματα της ακρίβειας στη χρήση των όρων, η πολυνομία και οι αλληλεπικαλύψεις των κείμενων διατάξεων, η «αποξενωμένη» σε κάποιες περιπτώσεις διατύπωση νομικών κανόνων από τις τεχνολογικές εξελίξεις και η άκρως περιορισμένη εφαρμογή αυτών των κανόνων (σύμφωνα και με τα νομολογιακά δεδομένα²) τελικά το δίχως άλλο γεννούν θέματα προς διερεύνηση (όπως γενικώς άλλωστε συμβαίνει με τα θέματα που αφορούν στο κυβερνοέγκλημα³).

Συγκεκριμένα, στόχο της εν λόγω έρευνας⁴ αποτελεί η διερεύνηση της διασποράς ψευδών ειδήσεων και ειδικότερα της συμπεριφοράς των χρηστών του διαδικτύου και των λοιπών

¹ ... όπως έχει καταγραφεί και στα παραδοτέα κείμενα υπ' αρ. 2 και 5 της 1^{ης} ενότητας εργασίας (EE1) του ερευνητικού έργου.

² Βλ. την παρουσίαση της νομολογιακής αντιμετώπισης στα παραδοτέα κείμενα υπ' αρ. 2 και 3 της 1^{ης} ενότητας εργασίας (EE1) του ερευνητικού έργου.

³ Πρβλ. *Soumyo D. Moitra*, Analysis and modeling of cybercrime: Prospects and potential, Max Planck Institute for foreign and international criminal law, αναφορικά με την σύγχρονη προβληματική και τις προτάσεις που αναπτύσσονται σε ό, τι αφορά έρευνες σχετικά με το κυβερνοέγκλημα.

⁴ Ο Gery Rose προτείνει το μοντέλο ABCDE για τη διεξαγωγή μιας έρευνας ως εξής:

A) Θεωρία: αιτιολόγηση για κάποιο κοινωνικό φαινόμενο

B) Θεωρητικές προτάσεις: συγκεκριμένες υποθέσεις προς διερεύνηση στη συγκεκριμένη μελέτη

C) Ζητήματα διενέργειας (operationalisation): αποφάσεις για την εμπειρική διεξαγωγή τις έρευνας - τεχνική συλλογής δεδομένων - δειγματοληψία - έννοιες και δείκτες – μεταβλητές - μονάδες

D) Πεδίο εργασίας: η συλλογή δεδομένων, πρακτικά προβλήματα εφαρμογής των αποφάσεων στο στάδιο C

E) Αποτελέσματα: η ανάλυση των δεδομένων οδηγεί σε διαπιστώσεις – η ερμηνεία δίνει υλικό σε μορφή ανατροφοδότησης στα στάδια C, B και A.

(έτσι στον πίνακα 2.1 στο πόνημα του *Gerry Rose*, Deciphering Sociological Research εις: *Anthony Giddens* (ed.), *Contemporary Social Theory*, London School of Economics and Political Science, M 1982, σελ. 14).

μέσων κοινωνικής δικτύωσης αναφορικά με τις ψευδείς ειδήσεις και την παραπληροφόρηση. Καθόσον οι χρήστες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (δεδομένης της ήδη καταδειχθείσας τάσης προς ενημέρωση πλέον από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης⁵ και όχι από τα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης⁶) συνιστούν ένα τεράστιο μέρος των άμεσα ενδιαφερομένων για την αντικειμενικότητα και αξιοπιστία των πληροφοριών που δημοσιεύονται καθώς και την εύρυθμη, ευνομούμενη και ασφαλή πλοήγηση στον κυβερνοχώρο και συνάμα αποτελούν τους πρώτους που θα υποστούν τις βλαπτικές συνέπειες των ψευδών ειδήσεων (ως ερχόμενοι σε επαφή με αυτές), κρίνεται αναγκαία η συμπερίληψη της γνώμης τους στην έρευνα ως επί το πλείστον για δύο λόγους: πρώτον (μεθοδολογικά μιλώντας) για την εξαγωγή ασφαλέστερων και σφαιρικότερων συμπερασμάτων που αφορούν το υπό μελέτη φαινόμενο και δευτερευόντως, διότι από κοινού με τους ερευνητές μπορούν να συνδιαμορφώσουν τις βασικές κατευθυντήριες γραμμές της αντεγκληματικής πολιτικής και των μέτρων προστασίας από τους κινδύνους της παραπληροφόρησης, ιδίως μέσω του διαδικτύου. Η κυριότερη πρόκληση είναι η μετέπειτα χάραξη ενός δείγματος της αναγκαίας εγκληματοπροληπτικής (de lege ferenda) νομοθεσίας σε κρατικό, διακρατικό και υπερκρατικό επίπεδο καθώς και η ευαισθητοποίηση και η ανάμειξη των ίδιων των χρηστών σε δράσεις πρόληψης.

Από τη μια, λοιπόν, προσδοκείται να αρθούν οι ασάφειες, να καλυφθούν τα κενά των ελληνικών νομικών κανόνων, να συντονιστούν με συστηματικό τρόπο και να επικαιροποιηθούν οι εγχώριες διατάξεις και από την άλλη να παραχθούν καινοτόμες πρακτικές και ρυθμίσεις αντεγκληματικής πολιτικής τόσο σε εθνικό πλαίσιο αναφοράς όσο και σε διεθνές και παγκόσμιο με τη συμμετοχή και των ίδιων των χρηστών.

Ακριβώς ίδιο μοντέλο για τα στάδια εμπειρικών μελετών προτείνει και η Σπινέλλη (έτσι *Κ. Δ. Σπινέλλη*, *Εγκληματολογία - Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2005, σελ. 94).

⁵ Για την έννοια της γενικής πρόληψης πρβλ. ενδεικτικώς *Ν. Ανδρουλάκη*, *Ποινικό Δίκαιο – Γενικό Μέρος – Θεωρία για το έγκλημα*, εκδ. Π. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2000, σελ. 41 επ. και *Ν. Κουράκη*, *Εισαγωγή στη θεωρία της ποινής*, εκδ. Π. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2000, σελ. 29 επ. Ειδικότερα για τη γενική πρόληψη και τη σχέση της με την αποτελεσματικότητα των ποινικών νόμων βλ. *Έφη Λαμπροπούλου*, *Κοινωνιολογία του ποινικού δικαίου και των θεσμών της ποινικής δικαιοσύνης*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2012, σελ. 185 επ.

⁶ Για τα παραδοσιακά Μ.Μ.Ε. και τον ρόλο τους (προ της έλευσης των μέσων κοινωνικής δικτύωσης) πρβλ. ενδεικτικώς ανάλυση *Anthony Giddens*, *Κοινωνιολογία*, εκδ. Gutenberg, 2009, σελ. 485 επ.

2. Η ταυτότητα της έρευνας

Για την αξιολόγηση της ελληνικής ποινικής νομοθεσίας για την αντιμετώπιση των hoaxes και της διασποράς ψευδών ειδήσεων, τη σύγχρονη προσέγγιση της έννοιας των fake news, τη διατύπωση προτάσεων αντιμετώπισης των fake news όπως διατυπώνονται ως υποθέσεις της έρευνας⁷, λαμβάνει χώρα σχετική έρευνα⁸.

Η έρευνα είναι συνδυαστική, δηλαδή, ποσοτική και ποιοτική. Ως προς τον σκοπό της⁹ εντάσσεται στις κατηγορίες¹⁰ της διερευνητικής / περιγραφικής / επεξηγητικής έρευνας και της έρευνας αξιολόγησης/αποτίμησης. Διενεργείται σε πρωτογενή δεδομένα τα οποία συλλέγονται κυρίως με την τεχνική του ερωτηματολογίου σε δείγμα σκοπιμότητας. Αξιοποιείται, επίσης, η τεχνική της συνέντευξης καθώς και δευτερογενή δεδομένα (π.χ. νομολογία, δεδομένα από το κοινωνικό δίκτυο twitter¹¹ κ.λπ.).

Σε ό,τι αφορά το μέγεθος του δείγματος, τη διάρκεια της έρευνας κ.λπ., όλα αυτά θα καταγραφούν και θα αναφερθούν κατά τη διάρκεια υλοποίησης της 3^{ης} ενότητας εργασίας του ερευνητικού έργου¹², οπότε θα πραγματοποιηθεί και η κύρια έρευνα.

⁷ Βλ. το παραδοτέο κείμενο υπ' αρ. 2 της 2^{ης} ενότητας εργασίας (EE2) του ερευνητικού έργου.

⁸ Για τα σύγχρονα ζητήματα της έρευνας πρβλ. Β. Βλάχου, Εγκληματολογική έρευνα: προκλήσεις, δυσχέρειες, προοπτικές, εις: Ν. Κουράκη, Χρ. Ζαραφωνίτου, Χρ. Τσουραμάνη, Ε. Χαϊνά (επιστ. επιμ.), Εγκληματολογία: Διδασκαλία και Έρευνα στην Ελλάδα, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2011, σελ. 69-80.

⁹ Για το ερευνητικό πρόβλημα πρβλ. Anthony Giddens, Κοινωνιολογία, όπ. π., σελ. 695 επ.

¹⁰ Βλ. την κατηγοριοποίηση των A. Binder & G. Geis, Methods of Research in Criminology and Criminal Justice, New York, 1983, σελ. 119 επ και της Καλλιόπης Δ. Σπινέλλη, Εγκληματολογία – Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις, Δεύτερη ανανεωμένη έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2005, σελ. 97 επ.

¹¹ ... για την μελέτη περιπτώσεων σχετικά με την ανάλυση δεδομένων σε κοινωνικά δίκτυα (βλ. παραδοτέο κείμενο υπ' αρ. 5 της 2^{ης} ενότητας εργασίας (EE2) του ερευνητικού έργου.

¹² Τα σχετικά ζητήματα σχετικά με την πιλοτική έρευνα αναφέρονται στο παραδοτέο κείμενο υπ' αρ. 4 της 2^{ης} ενότητας εργασίας (EE2) του ερευνητικού έργου.

3. Μορφές και φύση της έρευνας

3.1 Διερευνητική έρευνα

Διερευνητικές έρευνες¹³ είναι αυτές που έχουν ως στόχο την εξοικείωση με ένα νέο θέμα, το οποίο δεν έχει έως σήμερα προσεγγιστεί ερευνητικά, καθώς και τον εντοπισμό μηχανισμών ή συσχετίσεων¹⁴ σχετικά με οπτικές του θέματος αυτού. Η διερευνητική έρευνα διεξάγεται συνήθως μέσω συνεντεύξεων, ερωτηματολογίου, συζητήσεων, χρήσης ομάδων εστίασης ή καθοδηγούμενων συζητήσεων σε μικρές ομάδες¹⁵ ¹⁶. Στην προκειμένη περίπτωση, η πρωτοτυπία των διερευνώμενων θεμάτων (όπως αναφέρθηκαν αμέσως ανωτέρω, στην ταυτότητα της έρευνας) καθώς και ο συνδυασμός και η συσχέτιση απαντήσεων σε ερωτηματολόγια που λαμβάνονται από το δείγμα¹⁷ με δευτερογενή δεδομένα μας δίνει τη δυνατότητα του χαρακτηρισμού της έρευνάς μας ως διερευνητικής.

3.2 Περιγραφική έρευνα

¹³ Αναφορικά με τις διερευνητικές έρευνες βλ. ενδεικτικά *B. Φίλια (γεν. εποπτ.)*, Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές κοινωνικών ερευνών, 2^η εκδ., εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1996, σελ. 28 επ.

¹⁴ Έτσι *Κ. Δ. Σπινέλλη*, Εγκληματολογία - Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις, όπ. π., σελ. 97 επ.

¹⁵ Βλ. σημειώσεις σχετικά με τα ερωτηματολόγια στο πόνημα του *Μιλτιάδη Χαλικιά*, Μεθοδολογία έρευνας για διοικητικά στελέχη, Ανώτατο Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Πειραιά Τεχνολογικού Τομέα, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, σελ. 5, url: <http://eclass.teipir.gr/openeaclass/modules/document/file.php/BUSI119/09%20%CE%95%CF%81%CF%89%CF%84%CE%B7%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%BF%CE%BB%CF%8C%CE%B3%CE%B9%CE%BF%20-%20%CE%A3%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CE%B9%CF%8E%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82.pdf>, προσπελάστηκε στις 13.02.2020.

¹⁶ Κλασικό παράδειγμα καταφυγής σε πολλές ερευνητικές τεχνικές είναι η έρευνα των Shaw και McKay στην περιοχή του Σικάγο, όπου χρησιμοποιήθηκαν στατιστικές του συστήματος ποινικής δικαιοσύνης, παρατήρηση και ιστοριογραφίες προσώπων της ερευνώμενης περιοχής (βλ. *Καλλιόπη Δ. Σπινέλλη*, Εγκληματολογία – Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις, όπ. π., σελ. 97-99).

¹⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα διερευνητικής έρευνας σε διαφορετικά δείγματα ήταν η έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε θύματα ατόμων τρίτης ηλικίας, όπως παρουσιάζεται από την Σπινέλλη. Στο πλαίσιο της έρευνας αυτής χρησιμοποιήθηκε ένα ερωτηματολόγιο απευθυνόμενο σε δείγμα ατόμων τρίτης ηλικίας, ένα δεύτερο ερωτηματολόγιο απευθυνόμενο σε υπηρεσίες νοσοκομείων, ΚΑΠΗ κ.λπ. και παράλληλα ελέγχθηκαν και τα βιβλία συμβάντων στα αστυνομικά τμήματα των περιοχών, όπου διεξήχθη η έρευνα, προκειμένου να εντοπιστούν περιστατικά θυματοποίησης ηλικιωμένων (βλ. σχετικά *Καλλιόπη Δ. Σπινέλλη*, Προσβολές και προστασία της τρίτης ηλικίας – Εγκληματολογική, κοινωνιολογική και ποινική διερεύνηση του φαινομένου της κακοποίησης και παραμέλησης, Ποινικά υπ' αρ. 34, Αθήνα – Κομοτηνή, 1991).

Η περιγραφική έρευνα (descriptive research)¹⁸ έχει ως στόχο της τον αναλυτικό προσδιορισμό των χαρακτηριστικών μιας κατάστασης ή ενός γεγονότος. Ο ερευνητής σε μια περιγραφική έρευνα καταγράφει αναλυτικές πληροφορίες (περιγράφει) με λεπτομερή τρόπο για το φαινόμενο (κατάσταση / γεγονός) και τα (ιδιαίτερα) χαρακτηριστικά του. Βασικό στοιχείο της περιγραφικής έρευνας είναι ότι αυτή δεν στηρίζεται σε «υποθέσεις», καθώς ο ερευνητής δεν μελετά συσχετίσεις μεταβλητών αλλά ενδιαφέρεται να καταγράψει και να εκθέσει τις αντιλήψεις του κοινού για ορισμένο θέμα ή τα χαρακτηριστικά στοιχεία μιας συνθήκης ή κατάστασης (όπως για παράδειγμα της εγκληματικότητας μιας περιοχής, των παραβατών των νόμων, ομάδων ατόμων, συνοικιών, ιδρυμάτων κράτησης εγκληματιών κ.λπ.). Οι περιγραφικές έρευνες μπορούν να πραγματοποιηθούν και χωρίς να υπάρχει κάποια επιστημονική θεωρία, στην οποία να μπορεί να βασιστεί και να προσφύγει ο ερευνητής για την προσέγγιση του συγκεκριμένου ζητήματος ή/και όταν δεν υπάρχουν προς το παρόν επαρκείς επιστημονικές γνώσεις για την κατασκευή «υποθέσεων». Οι έρευνες αυτές, αν και είναι αρκετά χρήσιμες, δεν έχουν την ίδια ερευνητική αξία, όπως οι έρευνες με θεωρητικό πλαίσιο και «υποθέσεις»^{19 20}, καθώς περιγράφουν μεν προβλήματα, αλλά δεν εντοπίζουν ούτε αναλύουν αιτιακές σχέσεις²¹.

Στην προκειμένη περίπτωση, η αποτύπωση της αντιμετώπισης των fake news και η καταγραφή πρακτικών πρόληψης είναι θέματα τα οποία δεν βασίζονται απαραίτητα στην επαλήθευση μια συγκεκριμένης θεωρητικής υπόθεσης – ωστόσο, τα πορίσματα αυτά μπορούν να συνδυαστούν με εγκληματολογικές θεωρίες, οι οποίες δύνανται να ερμηνεύσουν και να αιτιολογήσουν τη διασπορά ψευδών ειδήσεων. Η έρευνα αποκτά περιγραφική διάσταση καθώς μέσω των απαντήσεων σε κάποιες από τις ερωτήσεις, οι οποίες συμπεριλαμβάνονται στο ερωτηματολόγιο²², μπορούμε να περιγράψουμε και να

¹⁸ Αναλυτικά αναφορικά με τις περιγραφικές έρευνες βλ. ενδεικτικά Β. Φίλια (γεν. εποπτ.), Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές κοινωνικών ερευνών, όπ. π., σελ. 31 επ.

¹⁹ Βλ. Καλλιόπη Δ. Σπινέλλη, Εγκληματολογία – Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις, όπ. π., σελ. 99.

²⁰ Χαρακτηριστικό παράδειγμα περιγραφικής έρευνας είναι η διερεύνηση του προβλήματος της από κοινού τέλεσης εγκλημάτων από περισσότερους ανήλικους ή των συμμοριών ανηλίκων μέσα από 3.595 αποφάσεις του Μονομελούς Δικαστηρίου και 176 αποφάσεις του Τριμελούς Δικαστηρίου Ανηλίκων Αθηνών κατά το έτος 2000 (βλ. Ν. Ε. Κουράκης / Π. Ζαγούρα / Μ. Γαλανού, “Συμμορίες ανηλίκων στην Ελλάδα – Πορίσματα από τις αποφάσεις του Δικαστηρίου Ανηλίκων Αθηνών”, Ποινικός Λόγος 5/2003, σελ. 2205-2218).

²¹ Βλ. σημειώσεις σχετικά με τους σκοπούς της έρευνας, Μιλτιάδης Χαλικιάς, Μεθοδολογία έρευνας για διοικητικά στελέχη, Ενότητα #3: Σκοποί έρευνας, url: <https://docplayer.gr/43303663-Methodologia-ereynas-gia-dioikitika-stelehi.html> (προσπελάστηκε στις 10.03.2020), σελ. 5-7.

²² Βλ. το παραδοτέο κείμενο 3 της 2^{ης} ενότητας εργασίας (EE2) του ερευνητικού έργου.

καταγράψουμε δραστηριότητα και απόψεις των συμμετεχόντων στην έρευνα, οι οποίες μέχρι σήμερα μας ήταν άγνωστες.

3.3 Επεξηγητική έρευνα

Η επεξηγητική έρευνα (explanatory research) αποτελεί στην ουσία προσπάθεια του ερευνητή να αναπτύξει ή να ελέγξει την εγκυρότητα μιας θεωρίας σε σχέση με κάποιο φαινόμενο, αναζητώντας παράγοντες που επηρεάζουν το φαινόμενο αυτό. Με άλλα λόγια, πρόκειται για μια έρευνα σχεδιασμένη ούτως ώστε να εξηγήσει γιατί κάτι συμβαίνει με τον τρόπο που αυτό συμβαίνει²³. Στις επεξηγητικές έρευνες πολλές φορές συμπεριλαμβάνεται και ένα περιγραφικό τμήμα, για αυτόν τον λόγο και αναλύονται ανωτέρω και τα περί περιγραφικής έρευνας (υποστηρίζεται, βέβαια, πως υπάρχει ο κίνδυνος οι έρευνες αυτές να προχωρούν σε μεγαλύτερη έκταση σε γενικεύσεις²⁴. Σε κάθε περίπτωση οι κατηγοριοποιήσεις της έρευνας είναι περισσότερο σχηματικές και λιγότερο δεσμευτικές για τους ερευνητές^{25 26}.

Στην προκειμένη περίπτωση οι υποθέσεις της έρευνας²⁷ παραπέμπουν και σε εγκληματολογικές θεωρίες που μπορούν να υποστηριχθούν για την αιτιολόγηση του φαινομένου των hoaxes και της διασπορά ψευδών ειδήσεων, την ερμηνεία του και την πρόληψή του. Τα αποτελέσματα που προκύπτουν από την ανάλυση των απαντήσεων των ερωτηματολογίων επιβεβαιώνουν ή διαψεύδουν μερικώς ή ολικώς και σίγουρα δύνανται να εξελίξουν τις σχετικές με τις υποθέσεις της έρευνας θεωρίες καθώς και την επιστημονική σκέψη σχετικά με το φαινόμενο της παραπληροφόρησης.

3.4 Έρευνα αξιολόγησης

²³ Βλ. *Emily Adler Stier & Roger Clarke*, Κοινωνική έρευνα, εκδ. Τζιόλα, 2018, κεφ.1, σελ. 21, url: <http://www.eclass.teipel.gr/modules/document/index.php?course=DEO107&download=/55017b25A5nj/55056e08AOV7/58b4292cAS7Y/5a9dae225B5v.pdf>, προσπελάστηκε στις 18.02.2020.

²⁴ Έτσι *Κ. Δ. Σπινέλλη*, Εγκληματολογία - Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις, όπ. π., σελ. 100.

²⁵ Βλ. *A. Binder & G. Geis*, όπ. π., σελ. 119-120

²⁶ Αρκετές ελληνικές έρευνες θα μπορούσαν να ενταχθούν στην κατηγορία των επεξηγητικών ερευνών, όπως χαρακτηριστικά η έρευνα για την εγκληματικότητα των μεταναστών αναφορικά με το πώς απεικονίζεται το φαινόμενο σε συγκεκριμένη μερίδα του απογευματινού τύπου τη δεκαετία του 1990 (βλ. *Α. Μοσχοπούλου*, Η εγκληματικότητα των Μεταναστών – Απεικόνιση του φαινομένου στον απογευματινό τύπο, 1990-1999, σειρά Ποινικά αρ. 69, Αθήνα – Κομοτηνή, 2005).

²⁷ Βλ. παραδοτέο κείμενο υπ' αρ. 2 της 2^{ης} ενότητας εργασίας (EE2) του ερευνητικού έργου.

Η συστηματική χρήση των ερευνών αξιολόγησης και των αποτελεσμάτων τους με βασικό σκοπό την αξιολόγηση οργανισμών, θεσμών και την αποτίμηση των επιπτώσεων των μεταβολών σε προγράμματα, πολιτικές ή νομικά πλαίσια²⁸ κ.ά. ανθεί κατά τα τελευταία έτη. Οι έρευνες αποτίμησης της αποτελεσματικότητας εξελίχθηκαν και διαδόθηκαν τα τελευταία χρόνια, εκτός των άλλων, επειδή η Ευρωπαϊκή Ένωση απαιτεί αξιολογήσεις για τις κοινωνικές παρεμβάσεις που έχει συγχρηματοδοτήσει. Εξάλλου, σε πολλά ποινικού περιεχομένου κείμενα της Ένωσης αναφέρονται συχνά οι όροι «βέλτιστες, καλές, πολλά υποσχόμενες πρακτικές»²⁹, οι οποίες για να χαρακτηριστούν ότι είναι αποτελεσματικές και να αποτελέσουν πρότυπα για άλλα κράτη – μέλη (πολιτική διάχυσης των βέλτιστων πρακτικών) πρέπει να έχουν αξιολογηθεί σύμφωνα με ορισμένα επιστημονικά καθιερωμένα κριτήρια.

Στις εν λόγω έρευνες αποτιμάται ιδίως η αποτελεσματικότητα, δηλαδή ο βαθμός επίτευξης των επιδιωκόμενων στόχων (π.χ. η μείωση της υποτροπής, η μείωση της εγκληματικότητας, ο βαθμός επανένταξης στην κοινότητα με μία σταθερή εργασία και οικογενειακή ζωή, η ολοκλήρωση της εκπαίδευσης και κατάρτισης, μεταβλητές, δηλαδή, που αποτιμώνται και αριθμητικά). Επίσης, έμφαση δίνεται στην αποδοτικότητα, δηλαδή τη σχέση κόστους (οικονομικού και κοινωνικού) και οφέλους αλλά και το βαθμό ικανοποίησης των αποδεκτών των προσφερόμενων υπηρεσιών και προγραμμάτων³⁰. Η αξιολόγηση η οποία δύναται να λάβει χώρα μπορεί να είναι εσωτερική³¹ και εξωτερική³².

²⁸ Βλ. *Emily Adler Stier & Roger Clarke*, Κοινωνική έρευνα, όπ. π. σελ. 23

²⁹ ... ενδεικτικά: προγραμμάτων εσω-ιδρυματικής μεταχείρισης ανηλίκων, θεραπευτικών προγραμμάτων ουσιοεξαρτημένων, προγραμμάτων παρέμβασης σε ευπαθείς ομάδες, προγραμμάτων πρόληψης στην κοινότητα κ.λπ.

Πρβλ. *Καλλιόπη Δ. Σπινέλλη*, Κρατούμενοι χρήστες ή εξαρτημένοι: προς αναζήτηση των βέλτιστων θεραπευτικών πρακτικών, σε: Τιμητικό Τόμο για τον Ιωάννη Μανωλεδάκη, Δημοκρατία - Ελευθερία – Ασφάλεια, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 391 επ.

³⁰ Βλ. *Καλλιόπη Δ. Σπινέλλη*, Εγκληματολογία – Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις, όπ. π., σελ. 101.

³¹ Η εσωτερική αξιολόγηση διεξάγεται από επιστήμονες – εργαζομένους στον ίδιο τον οργανισμό ή το ίδρυμα ή ακόμη και σε ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα. Οι επιστήμονες αυτοί διερευνούν, μεταξύ άλλων, τις απόψεις των αποδεκτών των υπηρεσιών και την πρόδοό τους συνεπεία της παρέμβασης προκειμένου να προβούν στην αποτίμηση της αποτελεσματικότητας των προσφερόμενων υπηρεσιών.

Από πλευράς μεθοδολογίας είναι ενδιαφέρουσα η εσωτερική αξιολόγηση μιας παρέμβασης πρωτογενούς πρόληψης σε ένα σχολικό συγκρότημα περιοχής Αθηνών με κύριο στόχο παιδιά ηλικίας 6-12 ετών, που υλοποιήθηκε από το Κέντρο Θεραπείας Εξαρτημένων Ατόμων (ΚΕΘΕΑ). Το εν λόγω πρόγραμμα περιελάμβανε παρεμβάσεις σε όλες τις υπο-ομάδες του σχολείου (μαθητές, δασκάλους, γονείς) καθώς και παρεμβάσεις στο ίδιο το σχολείο, το οποίο είναι ενταγμένο σε μία ευρύτερη κοινότητα. Η στρατηγική εσωτερικής αξιολόγησης που σχεδιάστηκε περιελάμβανε σε όλες τις επιμέρους φάσεις του προγράμματος αποτιμήσεις με ατομικά ερωτηματολόγια σε μαθητές, δασκάλους και γονείς, παρατήρηση τάξης (συζητήσεις,

Στην προκειμένη περίπτωση, η αποτίμηση της αποτελεσματικότητας της ελληνικής ποινικής νομοθεσίας³³ για την αντιμετώπιση των hoaxes και της διασποράς ψευδών ειδήσεων αποτελεί κύριο στοιχείο της έρευνας ιδίως αναφορικά με την πρόληψη του φαινομένου αυτού. Ο βαθμός ικανοποίησης από τη νομοθεσία των χρηστών του διαδικτύου και των λοιπών μέσων κοινωνικής δικτύωσης, η αίσθηση (αν)ασφάλειας σχετικά με την παραπληροφόρηση σε συνάρτηση και το φαινόμενο του information disorder καθώς και άλλα στοιχεία τα οποία δύνανται να προκύψουν και μέσω της τεχνικής της παρατήρησης³⁴ (π.χ. η νομολογιακή εφαρμογή των ποινικών διατάξεων για τη διασπορά ψευδών ειδήσεων και πληροφοριών) αποτελούν χαρακτηριστικά στοιχεία αξιολόγησης της κείμενης νομοθεσίας. Η αξιολόγηση αυτή καταδεικνύει την εμπιστοσύνη ή όχι στην ελληνική ποινική νομοθεσία, την λειτουργικότητά της και ενδεχομένως την ανάγκη παρεμβάσεων για την πρόληψη.

3.5 Έρευνα σε δείγμα σκοπιμότητας

Η τεχνική της δειγματοληψίας είναι μια αρκετά πολύπλοκη διαδικασία. Η δειγματοληψία θεωρείται επιτυχής όταν η επιλογή του δείγματος παράγει αποτελέσματα, δείκτες και μετρήσεις που μπορούν να είναι γενικεύσιμα, αντιπροσωπευτικά και όσο τον δυνατόν

παιχνίδια ρόλων, εργασίες ομάδων μαθητών) και εστιασμένες συνεντεύξεις σε ομάδες δασκάλων και γονέων (βλ. *I. Κυρίτση και Σ. Τσιώτρα*, “Ένα μοντέλο ολιστικής προσέγγισης πρωτογενούς πρόληψης στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση”, *Περιοδικό Εξαρτήσεις* 2004, σελ. 29-30).

³² Η εξωτερική αξιολόγηση ανατίθεται σε εξωτερικούς, αντικειμενικούς αξιολογητές, όπως ένα ερευνητικό πανεπιστημιακό κέντρο ή μια ομάδα έγκριτων επιστημόνων. Πιο συγκεκριμένα, η εξωτερική αξιολόγηση συνίσταται στην κριτική-αναλυτική εξέταση των αποτελεσμάτων της εσωτερικής αξιολόγησης. Σκοπός της είναι η διαπίστωση της πληρότητας, της διαφάνειας και της αντικειμενικότητας της εσωτερικής αξιολόγησης και των τεκμηριωτικών της δεδομένων και η διατύπωση ουδέτερης αντικειμενικής γνώμης (βλ. σχετικά την υπ’ αρ. 65 υποσημείωση της *Καλλιόπης Δ. Σπινέλλη*, *Εγκληματολογία – Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις*, όπ. π., σελ. 103, όπου ως παράδειγμα εξωτερικής αξιολόγησης αναφέρεται η αξιολόγηση προγράμματος μεθαδόνης, η οποία ανατέθηκε σε τρεις εξωτερικούς κριτές, τον Κώστα Στεφανή, την Καλλιόπη Σπινέλλη και τη Μαριέττα Γιαννάκου - Κουτσίκου, οι οποίοι υπέγραψαν την «Έκθεση τριμελούς επιτροπής αξιολόγησης των προγραμμάτων υποκαταστάτων»).

³³ Για την αποτελεσματικότητα των ποινών στην πρόληψη των εγκλημάτων πρβλ. και τα αποτελέσματα σχετικής έρευνας των *Α. Μαγγανά, Μ. Ζάννη, Στ. Παπαμιχαήλ και Γ. Λάζου*, *Εγκλήματα, ποινές και ελληνική κοινή γνώμη*, *ΠοινΔικ* 8-9/2002, σελ. 943 επ.

³⁴ Όσον αφορά τις μεθόδους και τις τεχνικές που χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο της έρευνας αξιολόγησης, αυτές ποικίλουν. Συνήθως, οι τεχνικές που χρησιμοποιούνται είναι τα ερωτηματολόγια, οι συνεντεύξεις και η παρατήρηση.

ακριβέστερα, δηλαδή να βρίσκονται πιο κοντά στις αντίστοιχες παραμέτρους του ευρύτερου συνόλου³⁵.

Ειδικότερα, το δείγμα διακρίνεται σε δύο γενικές κατηγορίες: το τυχαίο δείγμα ή δείγμα πιθανοτήτων (simple random sampling)³⁶ και το μη-τυχαίο δείγμα ή δείγμα σκοπιμότητας (purposive sample)³⁷.

Η διενέργεια έρευνας σε δείγμα σκοπιμότητας σημαίνει ότι η έρευνα μελετά ένα ειδικότερο δείγμα του «συνόλου», αντί να μελετά το «σύνολο». Μη τυχαίο δείγμα ή δείγμα σκοπιμότητας ονομάζεται το τμήμα του συνόλου στο οποίο ο ερευνητής έχει ως σκοπό να επικεντρώσει την έρευνά του σε ορισμένες μεταβλητές³⁸. Τα μέλη, δηλαδή, του δείγματος σκοπιμότητας κρίνεται ότι είναι περισσότερο σημαντικά και ουσιώδη για τη συγκεκριμένη έρευνα (σύμφωνα με τη θεματολογία και τις υποθέσεις της) - υπάρχει δηλαδή «σκοπιμότητα» για την επιλογή του κάθε μέλους στο δείγμα, με βάση ορισμένες ιδιότητες ή χαρακτηριστικά. Ο πληθυσμός, άρα, (το σύνολο) υποδιαιρείται σε υποσύνολα ή στρώματα ανάλογα με τα χαρακτηριστικά που ενδιαφέρουν τον ερευνητή (π.χ. θρήσκευμα, ιδιότητες κ.λπ.)³⁹. Στην προκειμένη περίπτωση επιλέγεται δείγμα σκοπιμότητας καθώς η μελέτη αφορά το διαδίκτυο και δη χρήστες κοινωνικών δικτύων, λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της διάδοσης ψευδών ειδήσεων και παραπληροφόρησης στο διαδίκτυο και τα κοινωνικά δίκτυα.

³⁵ Βλ. *Κώστας Ζαφειρόπουλος*, Πως γίνεται μια επιστημονική εργασία;, εκδ. Κριτική, κεφ. 6, σελ. 125, url: <https://static.eudoxus.gr/books/65/chapter-11765.pdf>, προσπελάστηκε στις 18.02.2020.

³⁶ Τυχαίο είναι το δείγμα όταν κάθε ένα από τα άτομα ή τις μελετώμενες μονάδες έχει την ίδια πιθανότητα να είναι αυτό ή αυτή που θα επιλεγεί και έχει μηδέν πιθανότητα να μην επιλεγεί (αμερόληπτη επιλογή). Παραδείγματος χάριν, αν έχουμε ένα πληθυσμό 100 ατόμων, κάθε μέλος έχει 1% πιθανότητα επιλογής. Όταν ένα μέλος επιλεγεί δεν έχει δεύτερη δυνατότητα επιλογής (διαγράφεται από το αρχείο) ενώ κάθε νέα επιλογή δεν επηρεάζεται από τις προηγούμενες επιλογές. Η μέθοδος αυτή είναι παρόμοια με την μέθοδο της κληρωτίδας, με τη διαφορά ότι για την επιλογή δεν χρησιμοποιούμε κλήρους με ονόματα, αλλά πίνακες τυχαίων αριθμών. Βλ. αναλυτικότερα για την έννοια του δείγματος τις αναπτύξεις του *Χρήστου Κελεπή* εις *Ι. Λαμπίρη - Δημάκη*, Κοινωνικές έρευνες με στατιστικές μεθόδους, όπ. π., σελ. 280 επ.

³⁷ *Κ. Δ. Σπινέλλη*, Εγκληματολογία - Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις, όπ. π., σελ. 124-125.

³⁸ Στην επιστήμη γίνεται λόγος για ανεξάρτητες μεταβλητές ή μεταβλητές πρόβλεψης και για εξαρτημένες μεταβλητές. Ανεξάρτητες μεταβλητές είναι έννοιες, όπως η ηλικία, το φύλο, η φυλή, ο τόπος γέννησης ή κατοικίας, το θρήσκευμα, το εισόδημα κ.λπ. ενώ εξαρτημένη μεταβλητή σε μία σχέση που περιλαμβάνει δύο ή περισσότερες μεταβλητές είναι η μεταβλητή που έπεται της ανεξάρτητης, είναι δηλαδή το αποτέλεσμα, το αιτιατό. Λόγου χάρι η παράβαση των νόμων, η εγκληματικότητα, η υποτροπή κ.λπ.

Αναλυτικότερα για την έννοια της μεταβλητής στις κοινωνικές έρευνες βλ. ενδεικτικά *Ι. Λαμπίρη - Δημάκη*, Κοινωνικές έρευνες με στατιστικές μεθόδους, όπ. π., σελ. 112 επ. και *Αθ. Κατσής, Γ. Σιδερίδης και Αν. Εμβολωτής*, Στατιστικές μέθοδοι στις κοινωνικές επιστήμες, εκδ. Τόπος, Αθήνα, 2010, σελ. 11 επ.

³⁹ Βλ. *Ι. Λαμπίρη - Δημάκη*, Κοινωνικές έρευνες με στατιστικές μεθόδους, όπ. π., σελ. 285 επ.

Από τις τεχνικές επιλογής δείγματος σκοπιμότητας⁴⁰ επιλέγεται τελικά η τεχνική της ετερογένειας, σε επίπεδο τυχαιότητας μέσα στην ως άνω σκοπιμότητα και προσπάθειας για πληρέστερη αντιπροσώπευση και συνεπώς μεγαλύτερη αντιπροσωπευτικότητα.

⁴⁰ Στο πλαίσιο της έρευνας σε δείγμα σκοπιμότητας, ο ερευνητής δύναται να επιλέξει μία από τις παρακάτω τεχνικές:

α) Τεχνική της διαμέσου (median)

Με αυτή την τεχνική ο ερευνητής επιλέγει άτομα που θεωρούνται ότι είναι αντιπροσωπευτικά του τυπικού μέλους του πληθυσμού που τον ενδιαφέρει (π.χ. ο μέσος καταναλωτής κ.λπ). Κατά μία έννοια ο ερευνητής προσπαθεί να επιλέξει αυτούς που βρίσκονται γύρω από τη διάμεσο της κατανομής συγκεκριμένων χαρακτηριστικών του πληθυσμού και να αποφύγει τις ακραίες περιπτώσεις. Το μειονέκτημα είναι ότι θα πρέπει εκ των προτέρων να γνωρίζει ο ερευνητής ποια είναι στην πραγματικότητα αυτά τα χαρακτηριστικά. Για το σκοπό αυτό μπορεί να ζητήσει την άποψη ειδικών.

β) Τεχνική του ειδήμονα ή της ομοιογένειας

Σε αυτή την περίπτωση ο ερευνητής επιθυμεί να συμπεριλάβει στο δείγμα του άτομα που θεωρούνται ειδήμονες σε κάποιο ζήτημα ή άτομα με ειδικά χαρακτηριστικά (π.χ. άτομα με συγκεκριμένο σεξουαλικό προσανατολισμό, ειδικούς σε ένα θέμα, άτομα με κάποια συγκεκριμένη ασθένεια κ.λπ).

γ) Τεχνική quota (μεριδίου)

Το δείγμα περιλαμβάνει κάποιο μερίδιο του ερευνητικού πληθυσμού, το οποίο ο ερευνητής αποφασίζει εκ των προτέρων. *Αναλογική τεχνική quota*: ο ερευνητής κάνει κάποιες αυθαίρετες υποθέσεις σχετικά με την κατανομή των χαρακτηριστικών που τον ενδιαφέρουν στον πληθυσμό. Στη συνέχεια συλλέγει ένα δείγμα το οποίο θα αντιπροσωπεύει τα χαρακτηριστικά αυτά στις προαποφασισμένες από τον ερευνητή αναλογίες. Π.χ. σε έναν πληθυσμό 1000 φοιτητών ο ερευνητής επιθυμεί να συλλέξει ένα δείγμα 100 ατόμων. Δεν έχει στη διάθεσή του άλλα στοιχεία. Αποφασίζει αυθαίρετα ότι το 50% είναι άνδρες και το άλλο 50% γυναίκες και τηρώντας την αναλογία αυτή περιλαμβάνει στο δείγμα 50 άνδρες και 50 γυναίκες. *Μη αναλογική τεχνική quota*: ο ερευνητής θεωρεί ότι ο πληθυσμός περιλαμβάνει κάποιες υπο-ομάδες που τον ενδιαφέρουν, και επιθυμεί το δείγμα να περιλαμβάνει έναν ελάχιστο αριθμό ατόμων από την κάθε μία υπο-ομάδα. Ο στόχος είναι να διασφαλιστεί η αντιπροσώπευση όλων των υπο-ομάδων του ενδιαφέροντος. Π.χ. σε μία έρευνα σχετική με τους μετανάστες, επιλέγει 50 Αλβανούς, 50 Νιγηριανούς, 50 Πακιστανούς, 50 Ινδούς και 50 Κινέζους. Η μέθοδος αυτή αποτελεί κατά μία έννοια την μη τυχαία εκδοχή της τυχαίας δειγματοληψίας κατά στρώματα.

δ) Τεχνική της ετερογένειας

Αντίθετα από την τεχνική της διαμέσου, σε αυτόν τον τύπο δειγματοληψίας ο ερευνητής επιθυμεί να συλλέξει ένα δείγμα το οποίο να περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα των τιμών του υπό μελέτη χαρακτηριστικού / χαρακτηριστικών. Δηλαδή, ο ερευνητής προσπαθεί να διασφαλιστεί μία ικανοποιητική κάλυψη της κατανομής των τιμών στο υπό μελέτη χαρακτηριστικό. Π.χ. σε μία μελέτη που αφορά το εισόδημα των συμμετεχόντων, είναι σημαντικό να αντιπροσωπεύονται ικανοποιητικά όλες οι εισοδηματικές ομάδες, από τα χαμηλότερα εισοδήματα μέχρι τα υψηλότερα εισοδήματα (ανεξάρτητα από την αριθμητική αντιπροσώπευσή τους στον πληθυσμό).

ε) Δειγματοληψία χιονοστιβάδας

Αυτή η τεχνική είναι ιδιαίτερα χρήσιμη για τη μελέτη περιθωριοποιημένων ομάδων ή ομάδων στις οποίες υπάρχει δυσκολία πρόσβασης (π.χ. ομοφυλόφιλοι άνδρες 20-45 ετών που ζουν στο Ρέθυμνο). Σε αυτή την περίπτωση εντοπίζονται αρχικά όσο το δυνατόν περισσότερα μέλη της ομάδας αυτής, τα οποία δέχονται να λάβουν μέρος στην έρευνα. Στη συνέχεια, τα άτομα αυτά έρχονται σε επαφή με άλλα άτομα της ομάδας τα οποία και τα «στρατολογούν» στην έρευνα. Π.χ. μπορεί να τους δώσουν ερωτηματολόγια προς συμπλήρωση ή να τους φέρουν σε επαφή με τον ίδιο τον ερευνητή. Αυτά τα νέα μέλη θα «στρατολογήσουν» επιπλέον συμμετέχοντες κ.ο.κ., μέχρις ότου να συμπληρωθεί ένα ικανοποιητικό μέγεθος δείγματος.

(Βλ. ειδικότερα Θ. Ιωσηφίδης, Ποσοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2008, σελ. 58 επ. και Αν. Σταλίκας, Μέθοδοι έρευνας στην ψυχολογία, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2005).

3.6 Έρευνα με πρωτογενή δεδομένα

Σε γενικότερο επίπεδο και σε συνάρτηση με τα δεδομένα τα οποία χρησιμοποιούνται στην έρευνα, οι έρευνες διακρίνονται σε πρωτογενείς και δευτερογενείς, ανάλογα με την επιλεγόμενη στρατηγική συλλογής δεδομένων. Στην έρευνα με πρωτογενή δεδομένα, η οποία συχνά αποκαλείται και κλασική ερευνητική μέθοδος⁴¹, ο ερευνητής συλλέγει⁴² τα στοιχεία μόνος του «το πρώτον», με δικές του προσπάθειες και μεθόδους και για τον σκοπό της δικής του διερεύνησης⁴³. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου είδους έρευνας είναι η έρευνα με δεδομένα προερχόμενα από ερευνητικά ερωτηματολόγια. Τα πρωτογενή δεδομένα (raw data) συνήθως δεν έχουν υποστεί το φιλτράρισμα μιας θεωρίας, μιας ιδεολογίας ή μιας σκοπιμότητας ή σε κάθε περίπτωση αυτό έχει συμβεί με τρόπο και σε βαθμό που είναι γνωστός, καταγεγραμμένος και αξιολογήσιμος. Η ύπαρξη των πρωτογενών δεδομένων είναι απολύτως απαραίτητη και προσφέρει μεγαλύτερη αξιοπιστία για την συζήτηση οποιαδήποτε ερευνητικού αποτελέσματος από την ερευνητική κοινότητα καθώς τα πρωτογενή δεδομένα (raw data) καθιστούν δυνατό τον έλεγχο και την επιβεβαίωση μιας θεωρίας, ενός πειραματικού αποτελέσματος ή ενός συμπεράσματος.

Από την άλλη πλευρά, έρευνες με δευτερογενή δεδομένα είναι εκείνες που χρησιμοποιούν δεδομένα από στοιχεία τα οποία έχουν συλλέξει τρίτοι σε διαφορετικό χρονικό διάστημα και για σκοπούς διαφορετικούς από αυτούς που τα χρησιμοποιεί στον παρόντα χρόνο ο ερευνητής (π.χ. αρχεία δικαστηρίων)⁴⁴ (τέτοιες έρευνες μπορούν π.χ. να διεξάγονται και με τη συγκέντρωση και αξιολόγηση πρωτογενών δεδομένων που έχουν συλλεχθεί στο πλαίσιο προηγούμενης πρωτογενούς έρευνας).

⁴¹ Βλ. *Άγγελος Παντουβάκης, Γεώργιος Σιώμοκος & Ευάγγελος Χρήστου*, Μάρκετινγκ, εκδ. Λιβάνης, κεφ. 5, σελ. 224, url: http://www.pantouvakis.com/wp-content/uploads/kef-05_203s249.pdf, προσπελάστηκε στις 18.02.2020.

⁴² Υπάρχουν τέσσερις κύριοι τρόποι συλλογής πρωτογενών στοιχείων σύμφωνα με τον Chisnall:

1. Η χρήση ερωτηματολογίου (questionnaire survey)
2. Οι συνεντεύξεις σε βάθος (depth interviews)
3. Η μέθοδος της παρατήρησης (observation)
4. Ο πειραματισμός (experimentation)

Βλ. *Peter Chisnall*, Marketing research, 7th edition, εκδ. McGraw-Hill Education, 2014.

Επίσης, βλέπε αναλυτικά *Άγγελος Παντουβάκης, Γεώργιος Σιώμοκος & Ευάγγελος Χρήστου*, Μάρκετινγκ, όπ. π., σελ. 225.

⁴³ *Κ. Δ. Σπινέλλη*, Εγκληματολογία - Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις, όπ. π., σελ. 106.

⁴⁴ Βλ. *Κ. Δ. Σπινέλλη*, Εγκληματολογία - Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις, όπ. π., σελ. 106.

Στην προκειμένη περίπτωση οι καταγραφείσες υποθέσεις έρευνας⁴⁵ σε επίπεδο αξιολόγησης της νομοθεσίας, της αποκρυστάλλωσης της σύγχρονης έννοιας των fake news, της ανίχνευσης προτάσεων αντεγκληματικής πολιτικής και γενικότερα της καταγραφής της άποψης των χρηστών μπορούν να καλυφθούν επιστημονικά μόνο με έρευνα σε πρωτογενή στοιχεία (ελλείπει μάλιστα άλλης έρευνας με αντίστοιχο θέμα ιδίως στην ελληνική βιβλιογραφία). Άλλωστε, πλην των αποφάσεων των ελληνικών δικαστηρίων (αναφορικά με την εφαρμογή της ελληνικής ποινικής νομοθεσίας), οι οποίες μπορούν να ανευρεθούν σε πηγές όπως τα επιστημονικά περιοδικά, δεν υπάρχει δυνατότητα και περίπτωση εύρεσης στοιχείων από δευτερογενείς πηγές, τα οποία να καλύπτουν τις υποθέσεις της έρευνας. Τέλος, η προσπάθεια για πρωτοτυπία της έρευνας επιτάσσει τη συλλογή πρωτογενών δεδομένων, τα οποία στη συνέχεια θα οδηγήσουν στη διατύπωση πρωτογενών συμπερασμάτων.

⁴⁵ Βλ. το παραδοτέο κείμενο υπ' αρ. 2 της 2^{ης} ενότητας εργασίας (EE2) του ερευνητικού έργου.

4. Μέθοδος και τεχνική της έρευνας⁴⁶

Η μέγιστη ίσως πρόκληση που έχει να αντιμετωπίσει η εγκληματολογία είναι το γεγονός ότι ως επιστήμη δεν απολαμβάνει την «ηρεμία του αξιώματος». Ωστόσο, ως επιστήμη διαθέτει την «ηρεμία» της μεθόδου, σύμφωνα και με τις σκέψεις του Αριστοτέλη^{47 48 49}. Δηλαδή, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι υπάρχει ένας συνεχής κατανοητικός, εξηγητικός και ερμηνευτικός κύκλος που περιλαμβάνει τόσο το φαινόμενο προς έρευνα, τη μέθοδο και τα ερευνητικά εργαλεία όσο και την ίδια την οπτική του ερευνητή.

4.1 Συνδυασμός ποιοτικής και ποσοτικής έρευνας

Η επιλογή και η σωστή χρήση των μεθόδων αποτελούν *αδιαμφισβήτητο κριτήριο για την επιστημονική εγκυρότητα μιας έρευνας*⁵⁰. Ως προς τη στρατηγική συλλογής και ανάλυσης δεδομένων, προκρίνεται ο *συνδυασμός ποσοτικής*^{51 52} *και ποιοτικής*⁵³ *έρευνας*^{54 55}. Οι

⁴⁶ Σημειώνεται ότι οι έννοιες «μέθοδοι» και «τεχνικές», αν και συχνά χρησιμοποιούνται εναλλακτικά, δεν είναι ταυτόσημες. Μέθοδος είναι ο τρόπος προσέγγισης της πραγματικότητας με σκοπό τη διάγνωση, την αιτιολόγηση ή την ερμηνεία ενός φαινομένου (πειραματική μέθοδος). Τεχνική είναι η τυποποιημένη εφαρμογή της μεθόδου (π.χ. τεχνική του ερωτηματολογίου) (έτσι *Κ. Δ. Σπινέλλη*, *Εγκληματολογία - Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις*, όπ. π., σελ. 81).

⁴⁷ Βλ. *Ι. Φαρσεδάκης*, *Η κοινωνική αντίδραση στο έγκλημα και τα όριά της*. Μερικές ιστορικές, συγκριτικές και θεωρητικές επισημάνσεις, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1991, σελ. 16.

⁴⁸ Πρβλ. *Η. Π. Νικολούδης (εισαγωγή και μετάφραση)*, ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ – Απαντα, τομ. 25^{ος}, Όργανον 3, ΤΟΠΙΚΩΝ Ζ, Η, θ – Περί των σοφιστικών ελέγχων, Αρχαία ελληνική γραμματεία – οι Έλληνες, Νο 214, εκδ. Κάκτος.

⁴⁹ Πρβλ. αναφορικά με σύγχρονες εκφάνσεις της επιρροής του Αριστοτέλη στην εγκληματολογική σκέψη και *Β. Βλάχου*, *Η ιστορική προσέγγιση της εγκληματικής προσωπικότητας υπό το πρίσμα της αριστοτέλειας «συλλογιστικής»*: Η μετουσίωση της αρχαιοελληνικής εγκληματολογικής σκέψης στη σύγχρονη κοινωνία, *Εγκληματολογία*, τευχ. 1, 2011, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, σελ. 112-115.

⁵⁰ Βλ. σχετικά *Ν. Κυριαζή*, *Η κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και τεχνικών*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σελ. 28.

⁵¹ Κατά τον Παπάνη, οι δύο αυτές μέθοδοι θεωρούνται συμπληρωματικές. Βλ. *Ευστράτιος Παπάνης*, *Μεθοδολογία έρευνας και διαδίκτυο*, εκδ. Ι. Σιδέρης, β' εκδ., Αθήνα, 2012, σελ. 44 επ. όπου και ανάλυσή του για τη χρήση των μεθόδων έρευνας στο διαδίκτυο.

⁵² Για τις ποσοτικές εγκληματολογικές έρευνες βλ. *Κ. Δ. Σπινέλλη*, *Εγκληματολογία - Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις*, όπ. π., σελ. 107.

⁵³ Για τις ποιοτικές εγκληματολογικές έρευνες βλ. *Κ. Δ. Σπινέλλη*, *Εγκληματολογία - Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις*, όπ. π., σελ. 108, *Γρ. Λάζο*, *Το πρόβλημα της ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες – θεωρία και πράξη*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1998, *Jennifer Mason*, *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας, μετάφραση: Ελένη Δημητριάδου*, επιστημονική επιμέλεια: *Νότα Κυριαζή*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2010 καθώς και *Άννα Λυδάκη*, *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα,

ποσοτικές μέθοδοι συνήθως εφαρμόζονται όταν κύριος στόχος της έρευνας είναι ο έλεγχος συγκεκριμένων θεωρητικών υποθέσεων για το φαινόμενο που εξετάζεται και η ποσοτική ανάλυση θα μας βοηθήσει να καταλήξουμε σε συμπεράσματα, τα οποία αφού έχουν υποστεί στατιστική ενσωμάτωση θα είναι κατά το πλείον εύληπτα και κατανοητά.. Αντίθετα, οι ποιοτικές μέθοδοι επιλέγονται όταν ο κύριος στόχος της έρευνας είναι η συγκεκριμενοποίηση της θεωρίας μέσα από την έρευνα⁵⁶ και η ποιοτική ανάλυση θα προσφέρει την ουσιαστικότερη καταγραφή απαντήσεων και τη λήψη υπόψιν του πραγματικού νοήματος αυτών.

Ο συνδυασμός αυτός των παραπάνω προσεγγίσεων συμφωνεί και με τον πλουραλισμό των μεθόδων που προκρίνεται για την προσέγγιση του αντικειμένου της εγκληματολογίας⁵⁷ και τη μίξη/σύνθεση αυτών (mixed research methods)⁵⁸ στο πλαίσιο «πολυμεθοδικών» προσεγγίσεων με σκοπό την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των αδυναμιών της κάθε μεμονωμένης μεθοδολογίας, την πληρέστερη απάντηση των ερευνητικών ερωτημάτων, την αύξηση της εγκυρότητας των αποτελεσμάτων και την ευρύτητα και σφαιρικότητα στα ερευνητικά αποτελέσματα⁵⁹ ⁶⁰. Επιπρόσθετα, σημαντικός είναι ο συνδυασμός μεθόδων και

2001. Για την ποιοτική έρευνα στο διαδίκτυο βλ. *Ευστράτιος Παπάνης*, Μεθοδολογία έρευνας και διαδίκτυο, εκδ. Ι. Σιδέρης, β' εκδ., Αθήνα, 2012, σελ. 80 επ.

⁵⁴ Για τη διαφορά μεταξύ ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων βλ. *Αν. Σταλίκια*, Μέθοδοι έρευνας στην ψυχολογία, όπ. π., σελ. 185 επ.

⁵⁵ Για σύγκριση των δύο μεθόδων βλ. *Μάνια Μαύρη & Ελένη Γάκη*, Μέθοδοι Ποσοτικής Έρευνας στις Οικονομικές και Διοικητικές Επιστήμες, σημειώσεις για εργαστήριο Ποσοτικών Μεθόδων του Τμήματος Διοίκησης Επιχειρήσεων, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σελ. 9-10.

⁵⁶ Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τις δύο μεθόδους βλ. *Βασίλης Αγγελής*, σημειώσεις για την Ποσοτική Έρευνα, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, url: <https://eclass.uop.gr/modules/document/file.php/ES215/04%20Quantitative%20Research.pdf>, προσπελάστηκε στις 18.02.2020.

⁵⁷ Ο πλουραλισμός αυτός κατ' ουσίαν αναγνωρίζει την ύπαρξη μιας «πολυπαραδειγματικής» κατάστασης στον χώρο γενικότερα των κοινωνικών επιστημών, σε αντίθεση με την παλαιότερη κυριαρχία του ενός παραδείγματος. Επιπλέον, η σχέση μεταξύ αυτών των πολλών και διαφορετικών τάσεων δεν προσλαμβάνεται πάντοτε ως αντιθετική αλλά και ως συμπληρωματική (βλ. σχετικά *Ιωάννα Λαμπίρη – Δημάκη*, Η Κοινωνιολογία και η Μεθοδολογία της, Τόμος Α', Έβδομη συμπληρωμένη έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003, σελ. 49-50). Σύμφωνα, δε, με τον Φαρσεδάκη, υποχρέωση του ερευνητή είναι να επιλέξει, λαμβάνοντας υπόψη το διττό αντικείμενο της εγκληματολογίας (πέραςμα στην πράξη – κοινωνική αντίδραση) και τη διάκριση της έρευνας σε βασική και εφαρμοσμένη την κατάλληλη κάθε φορά μέθοδο, ανάλογα με τη θεματική της έρευνάς του και το επίπεδο ερμηνείας στο οποίο επιθυμεί να επικεντρωθεί (έτσι *Ι. Φαρσεδάκης*, Στοιχεία Εγκληματολογίας, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1996, σελ. 138).

⁵⁸ Αναφορικά με τις συνδυασμένες ερευνητικές μεθόδους βλ. *Χ. Ζαραφωνίτου*, Εμπειρική εγκληματολογία, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2004, σελ. 27 επ.

⁵⁹ Για τον υπερκερασμό των προβλημάτων που προκύπτουν από τη χρήση μίας μόνο μεθοδολογικής προσέγγισης όσο και για την ενίσχυση της επικύρωσης των ερευνητικών πορισμάτων έχει επιχειρηθεί η μίξη ή η σύνθεση διαφορετικών μεθόδων έρευνας (mixed research methods). Βασικά επιχειρήματα που τάσσονται υπέρ αυτής της προσέγγισης είναι ότι αυξάνεται η εγκυρότητα των αποτελεσμάτων, εφόσον προκύπτουν

για την επιβεβαίωση των αποτελεσμάτων και ερευνητικών ευρημάτων μέσα από τη χρήση πολλαπλών μεθόδων (τριγωνισμός). Ο συνδυασμός και η συμπληρωματικότητα διαφορετικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων σε διαφορετικά στάδια της ίδιας ερευνητικής διαδικασίας συνδράμει, επίσης, και στη μεθοδολογική ανάπτυξη (με σκοπό την αρτιότερη κατάρτιση τεχνικής σε επόμενο στάδιο)⁶¹ και παραπέμπει σε «υβριδικό μοντέλο»⁶² έρευνας.

4.2 Τεχνικές της έρευνας (ερωτηματολόγιο και επικουρικά συνέντευξη με εκπρόσωπο της σελίδας *ellinikahoaxes*, μελέτη περίπτωσης και ανάλυση περιεχομένου και δευτερογενών δεδομένων)

Στην παρούσα έρευνα, ως βασική τεχνική για τη διενέργεια της έρευνας επιλέγεται η *τεχνική του ερευνητικού ερωτηματολογίου*⁶³ (ως μεθοδολογικό εργαλείο της έρευνας σε πρωτογενή δεδομένα και για τη συλλογή των δεδομένων αυτών)⁶⁴ ⁶⁵. Το ερωτηματολόγιο⁶⁶ αποτελεί

παρόμοια συμπεράσματα από διαφορετικά μεθοδολογικά εργαλεία (π.χ. ερωτηματολόγια, συνεντεύξεις, συμμετοχική παρατήρηση) ενώ παράλληλα διευκολύνεται η προσέγγιση διαφορετικών οπτικών θέασης με συνέπεια να αυξάνεται η αναλυτική πυκνότητα που αφορά την απάντηση στο εκάστοτε ερευνητικό ερώτημα με περιορισμό των μειονεκτημάτων κάθε μεμονωμένης μεθόδου [βλ. αναλυτικά *Αναστασία Χαλκιά*, Σκέψεις για τη δόμηση και τη μελέτη των αντικειμένων έρευνας στην Εγκληματολογία, ΠοινΔικ & Εγκληματολογία 1/2010 (Έτος 2ο), σελ. 44].

⁶⁰ Βέβαια, κατά τον *Feyerabend* «όλες οι μεθοδολογίες, ακόμα και οι πιο ευνόητες έχουν τα όριά τους» (βλ. *P. Feyerabend*, *Ενάντια στη μέθοδο*. Για μία αναρχική θεωρία της γνώσης, Μετάφραση; *Γ. Κωνσταντίνου & Γ. Γκουνταρούλης*, Εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα, Αθήνα 1991, σελ. 64).

⁶¹ Βλ. κεφάλαιο με τίτλο «Πολυμεθοδολογικές προσεγγίσεις και τριγωνισμός» στο πόνημα του *Θ. Ιωσηφίδη*, *Ποσοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2008, σελ. 274 επ.

⁶² Οι μικτές ερευνητικές μέθοδοι μπορούν να ταξινομηθούν σε αυτές που υιοθετούν «διαδοχικούς σχεδιασμούς» (sequential designs) και σε «υβριδικά μοντέλα» (hybrid models). Σύμφωνα με την πρώτη ταξινόμηση, στην αρχή διεξάγεται ποιοτική και μετά ποσοτική έρευνα ή το αντίστροφο. Κατά βάση οι μέθοδοι «διαδοχικού σχεδιασμού» συνιστούν δύο μελέτες με κοινό ερευνητικό ερώτημα. Το μοντέλο αυτό εντάσσεται περισσότερο στη διαδικασία της τριγωνοποίησης (triangulation). Τα είδη τριγωνοποίησης διακρίνονται σε τριγωνοποίηση δεδομένων (τεχνικές δειγματοληψίας), ερευνητών (χρήση περισσότερων του ενός ερευνητών στη συλλογή και κατανόηση των δεδομένων), μεθοδολογίας (χρήση περισσότερων της μιας μεθόδου) και θεωρητικού πλαισίου (χρήση περισσότερων της μιας θεωρητικών θέσεων για την κατανόηση των δεδομένων). Από την άλλη πλευρά, τα «υβριδικά μοντέλα» θεωρούνται περισσότερο συνθετικά και αφορούν συνδυασμό διαφορετικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων σε διαφορετικά στάδια της ίδιας ερευνητικής διαδικασίας [βλ. *S. Maruna*, *Mixed method research in Criminology: Why not go both ways* σε: *A. Piquero & D. Weisburd* (Επιμ.), *Handbook of Quantitative Criminology*, London: Springer 2010, σελ. 126-127].

⁶³ Αναφορικά με την τεχνική του ερωτηματολογίου πρβλ. *David Nachmias & Chava Nachmias*, *Research Methods in the Social Sciences*, St. Martin's Press, New York, 1987, 3rd ed., pp. 253-283 και τις αναπτύξεις του *Χρήστου Κελπερή* εις *Ι. Λαμπίρη - Δημάκη*, *Κοινωνικές έρευνες με στατιστικές μεθόδους*, όπ. π. σελ. 299 επ.

⁶⁴ Βλ. *Καλλιόπη Δ. Σπινέλλη*, *Εγκληματολογία – Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις*, όπ. π., σελ. 106.

⁶⁵ **Τεχνικές συμπλήρωσης ερωτηματολογίου.** Το ερωτηματολόγιο μπορεί να συμπληρωθεί με τους ακόλουθους τρόπους :

δύσκολο ερευνητικό εγχείρημα⁶⁷ στην πράξη και τούτο διότι η κατάρτισή του απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή και εξειδικευμένες επιστημονικές γνώσεις⁶⁸.

Εν προκειμένω, στην έρευνα χρησιμοποιούνται ερωτηματολόγια με συνδυασμό «ανοικτών» ερωτήσεων⁶⁹ (προκειμένου να αφήνεται περιθώριο στον ερωτώμενο να αναπτύξει μία προσωπική απάντηση) και «κλειστών» ερωτήσεων (με συγκεκριμένες εναλλακτικές απαντήσεις από τις οποίες ο ερωτώμενος δύναται να επιλέξει). Μολονότι είναι γεγονός ότι η κωδικοποίηση/ομαδοποίηση (με σκοπό την ποιοτική προσέγγιση και ανάλυση) των απαντήσεων σε ανοικτές ερωτήσεις είναι έργο δύσκολο και επίπονο και γι' αυτό σε πολλές έρευνες διατυπώνονται μόνον κλειστές ερωτήσεις⁷⁰, η συμπερίληψη στα ερωτηματολόγια και ανοικτών ερωτήσεων θεωρείται μάλλον αναγκαία προκειμένου να καταστεί πληρέστερη η ποιοτική ανάλυση των ερευνητικών δεδομένων και άρα τα ευρήματα της έρευνας να είναι ευρύτερα και με αυτόν τον τρόπο να εξαχθούν πιο βάσιμα και αξιοποιήσιμα συμπεράσματα. Άλλωστε, με αυτή τη λογική θεωρείται ότι η χρήση ανοικτών ερωτήσεων σε ένα ερωτηματολόγιο δίνει τη δυνατότητα στον ερευνητή να «υπολογίζει» το φυσικό πλαίσιο

- Αυτό-συμπληρούμενο – Ο ερευνητής διανέμει τα ερωτηματολόγια σε συγκεκριμένους χώρους ή σε ομάδες ή σε περιοχές και παραλαμβάνει συμπληρωμένο το ερωτηματολόγιο.
- Προσωπική συνέντευξη (*face to face interview*) – Με τη μέθοδο αυτή ο ερευνητής ρωτάει τον ερωτώμενο και συμπληρώνει τις απαντήσεις. Το θετικό σε αυτό τον τρόπο συμπλήρωσης είναι ότι θα δοθούν όλες οι απαντήσεις και δεν θα υπάρξουν κενές ερωτήσεις ούτε κενά ερωτηματολόγια.
- Η τηλεφωνική συνέντευξη- Πρόκειται για μέθοδο αρκετά διαδεδομένη στο εξωτερικό αλλά όχι και στη χώρα μας ιδιαίτερα όταν πρόκειται για ευαίσθητα θέματα. Με αυτή τη μέθοδο ο ερευνητής κερδίζει χρόνο και το δείγμα επιλέγεται με τυχαία δειγματοληψία από τον τηλεφωνικό κατάλογο.

Αναλυτικά βλ. *Ελλη Ιωαννίδη-Καπόλου*, Κοινωνιολογική έρευνα – Μέθοδοι και τεχνικές, σελ. 10 επ. url: <http://eclass.teiion.gr/modules/document/file.php/DSE274/1.%20%CE%9A%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%88%CF%81%CE%B5%CF%85%CE%BD%CE%B1%20-%20%CE%9C%CE%AD%CE%B8%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CF%82%20%26%20%CE%A4%CE%B5%CF%87%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82.doc>, προσπελάστηκε στις 18.02.2020.

⁶⁶ Αναλυτικά για το περιεχόμενο, τη μορφή, την κατασκευή του ερωτηματολογίου κ.λπ. βλ. *Β. Φίλια (γεν. εποπ.)*, Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές κοινωνικών ερευνών, όπ. π., σελ. 145 επ.

⁶⁷ *Κ. Δ. Σπινέλλη*, Εγκληματολογία - Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις, όπ. π., σελ. 125.

⁶⁸ Έχουν γραφτεί σημαντικά πονήματα σχετικά με τον τρόπο (ή την «τέχνη») με τον οποίο πρέπει να διατυπώνονται οι ερωτήσεις (the art of asking questions). Εντελώς τηλεγραφικά επισημαίνεται ότι οι ανόητες ερωτήσεις εκμαιεύουν ανόητες απαντήσεις (!) ενώ οι αποκαλούμενες «καθοδηγητικές» ερωτήσεις (leading questions, π.χ. είστε κατά της θανατικής ποινής;) πρέπει απαραίτητως να αποφεύγονται προκειμένου να διασφαλίζεται η εγκυρότητα των απαντήσεων, κυρίως με το να εκφράζεται μέσα από αυτές η όσο το δυνατόν περισσότερο ανεπηρέαστη γνώμη ή στάση του ερευνώμενου. Βλ. για περισσότερα *Ι. Λαμπίρη - Δημάκη*, Κοινωνικές έρευνες με στατιστικές μεθόδους, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1995, σελ. 299 επ.

⁶⁹ Για τις «ανοιχτές» και «κλειστές» ερωτήσεις και τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματά τους βλ. τις αναπτύξεις του *Χρήστου Κελεπή* εις *Ι. Λαμπίρη - Δημάκη*, Κοινωνικές έρευνες με στατιστικές μεθόδους, όπ. π., σελ. 301 επ.

⁷⁰ Βλ. αναλυτικά *Ιωάννα Λαμπίρη - Δημάκη*, Η Κοινωνιολογία και η Μεθοδολογία της, όπ. π., σελ. 124-125.

περισσότερο από ότι στην περίπτωση χρησιμοποίησης εξ' ολοκλήρου κλειστών ερωτήσεων⁷¹.

Επιπρόσθετα, στο πλαίσιο της ποιοτικής διάστασης της έρευνας χρησιμοποιείται επικουρικά η τεχνική της μη δομημένης («ανοιχτής»⁷² συνέντευξης⁷³ με εκπρόσωπο της σελίδας «ellinikahoaxes»⁷⁴, η μελέτη περίπτωσης⁷⁵ σε ό,τι αφορά την ανάλυση δεδομένων σε κοινωνικά δίκτυα⁷⁶, καθώς και η αναζήτηση και ανάλυση δευτερογενών δεδομένων (όπως η επισκόπηση της νομολογίας των ελληνικών ποινικών δικαστηρίων για τη διασπορά ψευδών ειδήσεων).

⁷¹ Βλ. αναλυτικά *Φιλία Ισάρη & Μάριος Πουρκός*, Ποιοτική Μεθοδολογία Έρευνας, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα (www.kallipos.gr), σελ. 39, url: https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/5826/4/15327_Isari-KOY.pdf, προσπελάστηκε στις 18.02.2020.

⁷² Αναφορικά με την μη δομημένη συνέντευξη στην ποιοτική έρευνα βλ. *Θ. Ιωσηφίδη*, Ποσοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2008, σελ. 112. Ο Λάζος αναφέρεται εν προκειμένω σε «ανοιχτή» συνέντευξη (βλ. *Γρ. Λάζο*, Το πρόβλημα της ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες – θεωρία και πράξη, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1998, σελ. 293 επ.).

⁷³ Αναφορικά με τη συνέντευξη βάθους πρβλ. *Άννα Ανδάκη*, Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2001, σελ. 256 επ. Επίσης, βλ. για την τεχνική της συνέντευξης το άρθρο της Καθηγήτριας και συμβούλου εκπαίδευσης ενηλίκων στο ΕΑΠ (Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο) *Κατερίνας Κεδρακά*, Μεθοδολογία λήψης συνέντευξης, url: <https://docs.google.com/document/d/1Ns81KOsIEHm0PKruMXSgV-xe9gtye6Npp-x2KgROIbs/edit?hl=en> (προσπελάστηκε στις 18.02.2020) καθώς και *Κ. Δ. Σπινέλλη*, Εγκληματολογία - Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις, όπ. π., σελ. 126, *Jennifer Mason*, Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας, μετάφραση: *Ελένη Δημητριάδου*, επιστημονική επιμέλεια: *Νότα Κυριαζή*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2010, σελ. 83 επ. και *Αν. Σταλίκα*, Μέθοδοι έρευνας στην ψυχολογία, εκδ. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα, 2005, σελ. 207 επ.

⁷⁴ Βλ. σχετικά την ιστοσελίδα <https://www.ellinikahoaxes.gr/>, προσπελάστηκε στις 18.02.2020.

⁷⁵ Για την προσέγγιση της μελέτης περίπτωσης στη μεθοδολογία έρευνας βλ. όλως ενδεικτικώς *Γ. Μαγγόπουλος*, Η μελέτη περίπτωσης ως ερευνητική στρατηγική στην αξιολόγηση προγραμμάτων: θεωρητικοί προβληματισμοί, ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, Τόμος ΙΣΤ, τεύχος 64 Χειμώνας 2014, σελ. 73 επ. και *Σταμάτιος Παλαιοκρασάς*, Οδηγίες για τη διενέργεια μελέτης περίπτωσης επιχειρηματικότητας, url: <http://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/3458/1022.pdf>, προσπελάστηκε στις 20.03.2020.

⁷⁶ Βλ. και το παραδοτέο κείμενο υπ' αρ. 5 της 2^{ης} ενότητας εργασίας (ΕΕ2) του ερευνητικού έργου.

5. Η ερευνητική ομάδα

Στην ερευνητική ομάδα συμμετέχουν οι: *Ευαγγελία Ανδρουλάκη* (δικηγόρος – ΜΔΕ Εγκληματολογίας Παντείου Πανεπιστημίου), *Νικόλαος Καραγιάννης* (δικηγόρος – ποινικολόγος – ΜΔΕ Παντείου Πανεπιστημίου), *Αριστοτέλης Κομποθρέκας* (μαθηματικός - προγραμματιστής – MSc στα Υπολογιστικά Μαθηματικά και στη Λήψη Αποφάσεων Πανεπιστημίου Πατρών και υπ. Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Πατρών).

Επιστημονικοί σύμβουλοι της έρευνας είναι ο Βασίλειος Καραγιαννόπουλος [δικηγόρος – ΜΔΕ στη Νομοθεσία Πληροφορικής και Τηλεπικοινωνιών με Διδακτορικό Δίπλωμα στο Πανεπιστήμιο Strathclyde (UK)] και ο Λάζαρος Βρυζίδης (Ομ. Καθηγητής του Τμήματος Διοίκησης Επιχειρήσεων του Πανεπιστημίου Εφαρμοσμένων Επιστημών του Πειραιά).

Ειδικότερα, η Ευαγγελία Ανδρουλάκη είναι έμπειρη δικηγόρος και μέλος του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών, απόφοιτος του Τμήματος Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών και κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος στην Εγκληματολογία από το Πάντειο Πανεπιστήμιο, καθώς και μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του Κέντρου Μελέτης του Εγκλήματος (ΚΕΜΕ). Έχει συμμετάσχει σε πολυάριθμα διεθνή επιστημονικά συνέδρια. Η συμμετοχή της στην ερευνητική ομάδα, σύμφωνα και με τα ανωτέρω, κρίνεται εξαιρετικά επιβοηθητική και σε αυτό το στάδιο της έρευνας, καθώς οι ακαδημαϊκές σπουδές της και η εμπειρία της αναφορικά με παρουσιάσεις, δημοσιεύσεις και επιστημονικές δράσεις (ιδίως σε θέματα διαδικτύου και αντεγκληματικής πολιτικής σε διεθνές επίπεδο) της έχουν προσδώσει βαθιά γνώση της μεθοδολογίας έρευνας.

Ο Νικόλαος Καραγιάννης, δικηγόρος, μέλος του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών και απόφοιτος του Τμήματος Νομικής του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης και του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών εγκληματολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, έχει επίσης ασχοληθεί σε βάθος με την ακαδημαϊκή έρευνα και τη μεθοδολογία αυτής, έχοντας συντάξει επιστημονικά άρθρα αναφορικά με το ηλεκτρονικό έγκλημα και ειδικότερα αναφορικά με τα εγκλήματα που διαπράττονται μέσω νέων τεχνολογιών, όπως η διασπορά ψευδών ειδήσεων και έχοντας επιπλέον μεταφράσει σχετικά επιστημονικά άρθρα.

Ο Αριστοτέλης Κομποθρέκας είναι υποψήφιος διδάκτωρ στο Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων του Πανεπιστημίου Πατρών, με αντικείμενο έρευνας “Graph Mining algorithms and how they are applied in Viral Marketing”. Οι εξελεγμένες γνώσεις του στους

τομείς της στατιστικής ανάλυσης, του data mining και στη δημιουργία εξειδικευμένων εφαρμογών βοηθούν την ερευνητική ομάδα να εξετάσει σε βάθος το modus operandi των δραστών των πράξεων που απασχολούν την παρούσα έρευνα. Η συμβολή του κατά τα ανωτέρω είναι κρίσιμη ιδίως αναφορικά με την ποσοτική και ποιοτική έρευνα (στατιστική ανάλυση) και κυρίως με τη δημιουργία γράφων κατά τη μελέτη περιπτώσεων στην ανάλυση δεδομένων από τα κοινωνικά δίκτυα. Σε κάθε περίπτωση, οι θεωρητικές και τεχνικές γνώσεις του στην ανάλυση κοινωνικών δικτύων και text mining χρησιμοποιούνται σε όλη την απαραίτητη θέαση του φαινομένου από τεχνική σκοπιά.

Ο Αναπληρωτής Καθηγητής Δρ. Βασίλειος Καραγιαννόπουλος είναι απόφοιτος του Τμήματος Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών και κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος στο δίκαιο πληροφορικής και τηλεπικοινωνιών από το Πανεπιστήμιο Strathclyde (UK) καθώς και διδακτορικού διπλώματος από το ίδιο ως άνω Πανεπιστήμιο. Έχει διδάξει δίκαιο πληροφορικής, δίκαιο ηλεκτρονικού εμπορίου και δίκαιο ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο Πανεπιστήμιο Strathclyde και στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου και σήμερα διδάσκει ως αναπληρωτής στο Πανεπιστήμιο του Portsmouth (Ινστιτούτο Σπουδών Ποινικής Δικαιοσύνης) με ειδίκευση στο ηλεκτρονικό έγκλημα. Παράλληλα, έχει πολύ μεγάλη ερευνητική δραστηριότητα αναφορικά με ζητήματα που άπτονται της παρούσας έρευνας. Όλα τα παραπάνω καθιστούν τη συνεισφορά του στην παρούσα φάση της έρευνας εξαιρετικά σημαντική, λόγω των θεωρητικών γνώσεών του τόσο σε σχέση με τα ερευνητέα ζητήματα όσο και με τις μεθόδους και τις αρχές της έρευνας.

Ο Δρ. Λάζαρος Βρυζίδης, πρώην Πρόεδρος του Τ.Ε.Ι. Πειραιώς και πρώην Αντιπρόεδρος Διοικούσας Επιτροπής του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής και Ομ. Καθηγητής του Τμήματος Διοίκησης Επιχειρήσεων, είναι απόφοιτος του τμήματος Μαθηματικών του Πανεπιστημίου Αθηνών και κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος στην Πληροφορική και Εφαρμοσμένη Έρευνα από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, ενώ διατέλεσε επί σειρά ετών Επιστημονικός Υπεύθυνος Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τ.Ε.Ι. Πειραιώς. Η εμπειρία του αναφορικά με την καθοδήγηση της έρευνας βοηθά την ερευνητική ομάδα να επικεντρωθεί στα κρίσιμα εξεταζόμενα ζητήματα.

Η ερευνητική ομάδα και οι επιστημονικοί σύμβουλοι συμμετέχουν στην κατάρτιση των ερωτηματολογίων, στην τεχνική επεξεργασία και αποστολή και στην επεξεργασία των αποτελεσμάτων καθώς και επικουρικά στην αναζήτηση βιβλιογραφίας.

6. Ο εντοπισμός του δείγματος της έρευνας και οι εν προκειμένω προβληματισμοί

6.1 Το δείγμα των χρηστών του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης

Ο εντοπισμός των ερωτώμενων και η συμπλήρωση του αντίστοιχου ερωτηματολογίου από μέρους τους θεωρείται σχετικά εύκολο εγχείρημα καθώς θα κοινοποιηθούν σε μέσα κοινωνικής δικτύωσης, δεδομένου ότι το δείγμα αποτελείται και από χρήστες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Συγκεκριμένα, θα πραγματοποιηθεί ανάρτηση του ερωτηματολογίου σε μέσα κοινωνικής δικτύωσης (π.χ. facebook) προκειμένου χρήστες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης να ενημερωθούν για τη διεξαγωγή έρευνας και να επισκεφθούν την πλατφόρμα της έρευνας προκειμένου να συμπληρώσουν ηλεκτρονικά, ανώνυμα και απομακρυσμένα το ερωτηματολόγιο.

6.2 Η προβληματική της χρήσης του διαδικτύου ως εργαλείου στην έρευνα

Προβλήματα τα οποία συναντώνται σε περιπτώσεις έρευνας μέσω διαδικτύου και σε περιπτώσεις διαδικτυακής συμπλήρωσης των ερωτηματολογίων⁷⁷ μπορεί να είναι πρώτα απ' όλα τεχνικής φύσης που μπορεί να δημιουργηθούν κατά τη διεξαγωγή της έρευνας ή ζητήματα ασφάλειας κατά τη χρήση του διαδικτύου⁷⁸.

Ο Bachmann επισημαίνει πως στις έρευνες μέσω διαδικτύου οι ερευνητές δεν έχουν άμεση πρόσβαση στο δείγμα και συνεπώς υπάρχει περίπτωση το δείγμα να παραμένει ασαφές. Επιπρόσθετα, το περιβάλλον στο οποίο οι ερωτώμενοι απαντούν στο ερωτηματολόγιο και

⁷⁷ Michael Bachmann, What makes them click? Applying the rational choice perspective to the hacking underground, 2004, όπ. π., σελ. 71-72.

⁷⁸ Βλ. αναλυτικά Απόστολος Λιναρδής, Κωνσταντίνος Παπαγιαννόπουλος & Ελένη Καλησπεράτη, Η Διαδικτυακή έρευνα. Πλεονεκτήματα, μειονεκτήματα και εργαλεία διεξαγωγής διαδικτυακών ερευνών, Νοέμβριος 2018, σελ. 7 επ., url: https://www.researchgate.net/publication/329118969_E_Diadiktyake_ereuna_Pleonektemata_meione_ktemata_kai_ergaleia_diexagoges_diadiktyakon_ereunon, προσπελάστηκε στις 20.02.2020.

συμμετέχουν στην έρευνα είναι εντελώς έξω από τον έλεγχο ή την επιρροή του ερευνητή. Στη διαδικτυακή έρευνα δεν επιτρέπεται καμία αλληλεπίδραση μεταξύ συμμετεχόντων και ερευνητή – ζήτημα, επομένως δημιουργείται αναφορικά με την κατανόηση των ερωτηματολογίων εκ μέρους του συμμετέχοντος και με την ποιότητα και τη σοβαρότητα στην απάντηση του ερωτηματολογίου⁷⁹. Παρόλα, βέβαια, τα ανωτέρω, ο ίδιος αποδέχεται ότι η τεχνολογική εξέλιξη καθορίζει σε σημαντικό βαθμό τις δυνατότητες των εργαλείων και την ανάπτυξη πιο σύγχρονων προοπτικών μελέτης του εγκληματικού φαινομένου, επισημαίνοντας ουσιαστικά την πρόκληση που υπάρχει σε περιπτώσεις διαδικτυακών ερευνών.

Επίσης, στη διαδικτυακή συμπλήρωση ερωτηματολογίων είναι προφανής η έλλειψη δυνατότητας εκτίμησης των ποσοστών των αναπάντητων ερωτηματολογίων (στην περίπτωση ερευνών μέσω διαδικτύου τα ποσοστά αυτά φαίνονται υψηλότερα σε σχέση με τις παραδοσιακές μεθόδους) καθώς ο ρυθμός απόκρισης (response rate) συνήθως είναι μικρότερος από τις συμβατικές έρευνες⁸⁰.

Έτι περαιτέρω, στο διαδίκτυο οι ανθρώπινες αξίες είναι ρευστές εξαιτίας της απεριόριστης ελευθερίας που υπάρχει. Τα όρια μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού περιπλέκονται και επαναπροσδιορίζονται σε μία νέα πραγματικότητα και η οικειοποίηση κειμένων, η αντιγραφή και η δημοσίευσή τους, οι ανώνυμες δημοσιεύσεις, η διείσδυση σε προσωπικούς χώρους και δεδομένα αποτελούν φαινόμενα τα οποία ενυπάρχουν στη χρήση του διαδικτύου. Έτσι, παρότι τα ζητήματα αυτά επιλύονται πιο εύκολα σε μία έρευνα στο «φυσικό» περιβάλλον, το περιεχόμενο της διαδικτυακής έρευνας διχάζει τους ερευνητές, καθώς δεν υπάρχει ένας ενιαίος κώδικας δεοντολογίας, ο οποίος να ισχύει στο διαδίκτυο. Η προσέγγιση του εκάστοτε ερευνητή διαφέρει ανάλογα με τα όρια που θέτει, τα μεθοδολογικά εργαλεία που ασπάζεται, αλλά και από τα ερωτήματα ή τα ζητήματα που περιγράφουν τη βάση της έρευνάς του⁸¹.

⁷⁹ Να σημειωθεί βέβαια ότι αντίστοιχα ζητήματα υπάρχουν σε κάθε περίπτωση αυτοσυμπληρούμενου ερωτηματολογίου το οποίο π.χ. αποστέλλεται ταχυδρομικώς (πρβλ. για το αυτοσυμπληρούμενο ερωτηματολόγιο *N. Κυριαζή*, Η κοινωνιολογική έρευνα – Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών, εκδ. Πεδίο, Αθήνα, 2011, σελ. 119 επ.).

⁸⁰ Βλ. αναλυτικά *Απόστολος Λιναρδής, Κωνσταντίνος Παπαγιαννόπουλος & Ελένη Καλησπεράτη*, Η Διαδικτυακή έρευνα. Πλεονεκτήματα, μειονεκτήματα και εργαλεία διεξαγωγής διαδικτυακών ερευνών, όπ. π.

⁸¹ *E. Παπάνης*, Μεθοδολογία Έρευνας και Διαδίκτυο, εκδ. Ι. Σιδέρης, 2011, σελ. 43 (url: <https://www.openbook.gr/methodologia-ereynas-kai-diadiktyo/>, προσπελάστηκε στις 12.03.2020).

Καθίσταται, δε, εμφανές ότι το ζήτημα της ιδιωτικότητας χρήζει ιδιαίτερης προσοχής, καθώς τα όρια μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας είναι θολά στις περιπτώσεις των διαδικτυακών κοινωνικών δικτύων. Τα άτομα στα κοινωνικά δίκτυα τύπου Facebook και Instagram μπαίνουν σε μία διαδικασία επαναπροσδιορισμού και επαναδόμησης της ταυτότητάς τους, γεγονός που με τη σειρά του περιπλέκει και επαναπροσδιορίζει τα όρια μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας πραγματικότητας. Εξάλλου, η ανεξάρτητη υποδομή και η διατήρηση της ανωνυμίας στο διαδίκτυο περιπλέκει ακόμα περισσότερο το ζήτημα. Παράγοντες όπως το φύλο, η φυλή, η ηλικία, που σε μία έρευνα στο φυσικό κόσμο θεωρούνται εύκολα προσβάσιμα, στο διαδίκτυο είναι αδύνατο να προσδιοριστούν. Αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει η δυνατότητα γενίκευσης των συμπερασμάτων τους. Επιπλέον, η ανωνυμία και η ψευδοπροσωπία δημιουργούν με τη σειρά τους ηθικά διλήμματα.

Κατά, δε, την ακαδημαϊκή έρευνα, η ενημέρωση για την πραγματοποίηση έρευνας και η λήψη συγκατάθεσης, όταν πρόκειται για ανθρώπινα υποκείμενα πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη⁸². Απαραίτητη προϋπόθεση για τη λήψη ενημερωμένης συγκατάθεσης είναι η πλήρης ενημέρωση από τον ερευνητή για τις μεθόδους, τους σκοπούς της έρευνας, τον τύπο των δεδομένων, που συλλέγει, και τον τρόπο χρήσης τους. Σύμφωνα, δε, με τις ηθικές κατευθυντήριες γραμμές της Ένωσης των Ερευνητών του Διαδικτύου⁸³, ο ερευνητής οφείλει να λαμβάνει σοβαρά υπόψη ότι, όσο πιο ευπαθής είναι η ομάδα που μελετάει (π.χ. έρευνα σε ανηλίκους), τόσο περισσότερο υποχρεούται να την προστατέψει. Σε μία έρευνα, λοιπόν, στο διαδίκτυο και δη στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, οι ερευνητές θα πρέπει να είναι ευαίσθητοι στη χρήση πληροφοριών, ιδιαίτερα αν η ομάδα που μελετούν είναι υψηλού κινδύνου.

Τέλος, δεδομένου ότι στη διαδικτυακή έρευνα είναι δυνατό να συμμετέχουν άτομα από όλο τον κόσμο, οι ερευνητές πρέπει να είναι πολιτισμικά ενήμεροι και ευέλικτοι, επειδή η πολυπολιτισμική προσέγγιση αλλάζει άρδην τα έως τώρα ευρήματα των παραδοσιακών ερευνών.

Στην αντίπερα όχθη, η χρήση του διαδικτύου ως ερευνητικού εργαλείου έχει αρκετά θετικά στοιχεία. Η έρευνα μέσω διαδικτυακών ερωτηματολογίων δημιουργεί λιγότερη κόπωση στους ερωτώμενους, έχει μικρότερο κόστος και διευκολύνει την αποθήκευση και

⁸² *Ε. Παπάνης*, όπ. π., σελ. 53.

⁸³ Βλ. <https://www.europeansocialsurvey.org/data/download.html?r=1>, προσπελάστηκε στις 12.03.2020.

επεξεργασία των ερωτηματολογίων⁸⁴. Επιπρόσθετα, είναι περισσότερο εφικτή η πρόσβαση σε συμμετέχοντες στο δείγμα χωρίς περιορισμούς που να αφορούν την απόσταση κατοικίας ή εργασίας των ερωτώμενων, τον χρόνο συλλογής στοιχείων καθώς και τον αριθμό των συμμετεχόντων στην έρευνα^{85 86}. Ακόμη, καθίσταται μέσω του διαδικτύου ευκολότερη η εύρεση ατόμων με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και ενδιαφέροντα - για παράδειγμα, άτομα τα οποία συμμετέχουν σε συγκεκριμένα περιβάλλοντα στο Internet, όπως: ομάδες, forums, chat rooms με συγκεκριμένες θεματικές. Τέλος, οι μεγαλύτερες εγγυήσεις ανωνυμίας που παρέχει το διαδίκτυο διευκολύνει τις έρευνες αυτοομολογούμενης παραβατικότητας μέσω της συμμετοχής ατόμων με αποκλίνουσες συμπεριφορές⁸⁷.

6.3 Ειδικότερα ζητήματα στην έρευνα σε κοινωνικά δίκτυα

6.3.1 Κίνδυνος συναισθηματικής εκτροπής – πίεση από τον κοινωνικό περίγυρο

Σημαντικό ζήτημα ανακύπτει στην ανάλυση κοινωνικών δικτύων από την επίδραση της κοινωνικής επιρροής στην συμπεριφορά των συνδεδεμένων χρηστών. Εξάλλου, τα κοινωνικά δίκτυα στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αποτελούν έναν μικρόκοσμο, συνδεδεμένο, όπου η πληροφορία ρέει με μεγάλη ταχύτητα και οι καταστάσεις και τα περιστατικά προβάλλονται με τάση έμφασης, με αποτέλεσμα πολύ συχνά να προκύπτουν εξάρσεις ιδεών και συναισθημάτων και τελικά η συναισθηματική εκτροπή και ο ενστερνισμός αντιλήψεων και απόψεων τρίτων. Χρήστες με περιορισμένη κριτική σκέψη, είτε λόγω ηλικίας είτε λόγω άγνοιας, δύνανται να επηρεαστούν από είδωλα, συνήθειες και τάσεις, με αποτέλεσμα

⁸⁴ *Ευστράτιος Παπάνης*, Μεθοδολογία έρευνας και διαδίκτυο, εκδ. Ι. Σιδέρης, β' εκδ., Αθήνα, 2012, σελ. 75.

⁸⁵ Βλ. σχετικά *Θεόδωρος Χ. Κασκάλης, Αθανάσιος Α. Μαλέτσκος, Κωνσταντίνος Ε. Ευαγγελίδης*, Χρήση και αξιοποίηση ηλεκτρονικών ερωτηματολογίων σε έναν εκπαιδευτικό δικτυακό τόπο, Τμήμα Νηπιαγωγών, Παιδαγωγική Σχολή, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, url: <http://teachers.cm.ihu.gr/kevan/Confs/C5.pdf>, προσπελάστηκε στις 19.02.2020, σελ. 457.

⁸⁶ Πρβλ. και *Θ. Ιωσηφίδη*, Ποσοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2008 το κεφάλαιο με τίτλο «Ο ρόλος των ηλεκτρονικών υπολογιστών στην ποιοτική ανάλυση», σελ. 192 επ.

⁸⁷ Βλ. αναλυτικά *Απόστολος Λιναρδής, Κωνσταντίνος Παπαγιαννόπουλος & Ελένη Καλησπεράτη*, Η Διαδικτυακή έρευνα. Πλεονεκτήματα, μειονεκτήματα και εργαλεία διεξαγωγής διαδικτυακών ερευνών, Νοέμβριος 2018, όπ. π.

αντίστοιχα τα μεταδεδομένα που μοιράζονται να έχουν διαμορφωθεί βάσει των τάσεων αυτών.

Εξάλλου, σε κάθε υπό διαμόρφωση ομάδα πάντοτε εμφανίζονται δυναμικές, που άλλοτε ενθαρρύνουν κι άλλοτε αποθαρρύνουν τα μέλη, συντελώντας στο φαινόμενο της «χαμένης πληροφορίας», όταν ένας συνομιλητής έχει ήδη καλυφθεί ή επηρεαστεί από τις απαντήσεις του άλλου. Η περίπτωση αυτή αποτελεί συλλογική πόλωση και βασίζεται στην υπόθεση ότι τα άτομα έχουν την τάση να συγκρίνουν τις αντιλήψεις τους με τις αντιλήψεις των άλλων.

Συγκεκριμένα, υποστηρίζεται⁸⁸ ότι υφίστανται τρεις βαθμοί επιρροής των απόψεων και των αντιλήψεων των χρηστών διαδικτυακών κοινωνικών δικτύων. Συγκεκριμένα, οι ενέργειες του χρήστη τείνουν να διαδίδονται μέσα στο δίκτυό του, επηρεάζοντας τους φίλους του (πρώτος βαθμός), τους φίλους των φίλων του (δεύτερος βαθμός) και τους φίλους των φίλων των φίλων του (τρίτος βαθμός). Η επιρροή του αρχικού χρήστη παύει να έχει αποτελέσματα στους μετέπειτα βαθμούς διαχωρισμού, καθώς η ακρίβεια της πληροφορίας φθίνει όσο αυτή μεταδίδεται και τα δίκτυα εξελίσσονται. Άλλωστε, περισσότερο από κάθε άλλη γενιά, η Γενιά Y (ή Millennials)⁸⁹, μεγάλωσε μαζί με τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές και όσοι ανήκουν στη γενιά αυτή ενσωμάτωσαν τα πληροφοριακά συστήματα σε όλες τις πτυχές της ζωής τους και κυρίως στην επικοινωνία τους⁹⁰ - χρησιμοποιούν, δε, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης για επαφές με φίλους και συγγενείς, για ενημέρωση, για να ανταλλάσσουν απόψεις, να προβάλλουν την γνώμη τους, αλλά και να αξιολογούν διάφορες μάρκες και προϊόντα. Καθώς, λοιπόν, οι νέες ψηφιακές τεχνολογίες συνεχίζουν να διευκολύνουν την επικοινωνία μέσα από τις διάφορες πλατφόρμες και τα κανάλια επικοινωνίας, οι άνθρωποι είναι σήμερα περισσότερο από ποτέ συνδεδεμένοι ο ένας με τον άλλον.

⁸⁸ Dr. Nicholas A. Christakis & Dr. James H. Fowler, *Connected: The Surprising Power of Our Social Networks and How They Shape Our Lives -- How Your Friends' Friends' Friends Affect Everything You Feel, Think, and Do*, Little, Brown and Company, New York, 2009.

⁸⁹ Η «*Generation Y*» ή αλλιώς οι «*Millennials*», αναφέρεται στα άτομα που μπήκαν στην ενηλικίωση στις αρχές του 21ου αιώνα και κατά το έτος 2016 η ηλικία τους κυμαίνεται από 16 έως 35 ετών. Οι κατηγοριοποιήσεις που έχουν προταθεί είναι πολλές, καθώς οι διάφοροι ερευνητές δεν συμφωνούν πάντοτε ως προς το ποια χαρακτηριστικά διαχωρίζουν τη μια γενιά από την άλλη, ωστόσο το νωρίτερα προτεινόμενο ξεκίνημά της τοποθετείται στο 1980 και το αργότερο προτεινόμενο τελειώμά της το 2004 (βλ. <https://en.wikipedia.org/wiki/Millennials>, προσπελάστηκε στις 12.03.2020).

⁹⁰ Ruth N. Bolton A. Parasuraman Ankie Hoefnagels Nanne Migchels Sertan Kabadayi Thorsten Gruber Yuliya Komarova Loureiro David Solnet, *Understanding Generation Y and their use of social media*, Emerald Group Publishing Ltd, 2013 (url: https://repository.lboro.ac.uk/articles/Understanding_Generation_Y_and_their_use_of_social_media_a_review_and_research_agenda/9504368, προσπελάστηκε στις 12.03.2020).

6.3.2 Μοντέλα ρύθμισης της κοινωνικής επιρροής

Σε ερευνητικό επίπεδο, συνήθως προτείνονται ορισμένα στατικά και χρονικά εξαρτώμενα μοντέλα, που υπολογίζουν την πιθανότητα ένας χρήστης να μιμηθεί τους φίλους του στην συμμετοχή μιας συγκεκριμένης ομάδας, καθώς και τη χρονική στιγμή που αυτό θα συμβεί (μέσα σε στενά χρονικά όρια)⁹¹, λαμβάνοντας υπόψη και την τοπολογία του κοινωνικού δικτύου και το ιστορικό της δραστηριότητας του χρήστη. Εισάγεται, δε, και η έννοια της λανθάνουσας κατάστασης⁹², η οποία προσδιορίζει την πιθανότητα ένας χρήστης να εκτελέσει μια πράξη σε μια συγκεκριμένη στιγμή.

Επιπροσθέτως, η έννοια της κοινωνικής επιρροής αποτελεί τη βάση πολλών επιχειρησιακών εφαρμογών με στόχο την εφαρμογή των θεωριών επιρροής σε εκστρατείες διαφήμισης και προώθησης, προκειμένου να μεγιστοποιηθεί η αποτελεσματικότητά τους, επιτυγχάνοντας παρόμοια επίπεδα υιοθέτησης με μικρότερο κόστος.

Τοιουτοτρόπως, από μια ερευνητική πλευρά⁹³, εξετάζεται η δυναμική της επιρροής στο Twitter και προκύπτει ότι οι πιο επιδραστικοί χρήστες λαμβάνουν δυσανάλογα περισσότερες αναφορές από τους συνηθισμένους χρήστες. Συμπεραίνεται, λοιπόν, ότι η διάχυση της πληροφορίας δύναται να μεγιστοποιηθεί στοχεύοντας ένα μικρό αριθμό ηγετικών φυσιογνωμιών. Η ως άνω, δε, άποψη συμφωνεί με την παραδοσιακή οπτική στη διάχυση επιρροής⁹⁴, αλλά έρχεται σε αντίθεση με τις πιο μοντέρνες θεωρίες που δίνουν έμφαση στο

⁹¹ A. Goyal, F. Bonchi & L. Lakshmanan, Learning influence probabilities in social networks, WSDM, New York, USA, 2010, p. 242 (url: <http://www.wsdm-conference.org/2010/proceedings/docs/p241.pdf>, προσπελάστηκε στις 12.03.2020).

⁹² C. Tan, J. Tang, J. Sun, Q. Lin & F. Wang, Social action tracking via noise tolerant time – varying factor graphs, 16th ACM SIGKDD international conference on knowledge discovery and data mining, July 2010 (url: https://www.researchgate.net/publication/221654315_Social_Action_Tracking_via_Noise_Tolerant_Time-varying_Factor_Graphs, προσπελάστηκε στις 12.03.2020).

⁹³ M. Cha, H. Haddadi, F. Benevenuto και K. Gummadi, «Measuring User Influence in Twitter: The Million Follower Fallacy,» σε ICWSM, Washington, 2010 (url: http://twitter.mpi-sws.org/icwsm2010_fallacy.pdf, προσπελάστηκε στις 12.03.2020).

⁹⁴ E. Katz, P. Lazarsfeld και E. Roper, Personal influence: The part played by people in the flow of mass communications, Transaction Publishers, 2005 (url: https://books.google.gr/books?id=rE1W8D0D8gYC&pg=PR4&lpg=PR4&dq=E.+Katz,+P.+Lazarsfeld+%CE%BA%CE%B1%CE%B9+E.+Roper,+Personal+influence:+The+part+played+by+people+in+the+flow+of+mass+communications,+Transaction+Publishers,+2005&source=bl&ots=OEzYYQd1dE&sig=ACfU3U1FxrEjiWBi_mOhHHmyeB44ISqWA&hl=el&sa=X&ved=2ahUKEwi344-ZjZXoAhUkURUIHbJ7AHQO6AEwBHoECAoQAQ#v=onepage&q=E.%20Katz%2C%20P.%20Lazarsfeld%20%CE%BA%CE%B1%CE%B9%20E.%20Roper%2C%20Personal%20influence%3A%20The%20part%20pla

ρόλο των διαπροσωπικών σχέσεων ανάμεσα σε συνηθισμένους χρήστες⁹⁵, οι οποίες υιοθετούν την αντίληψη ότι οι καμπάνιες προώθησης, για να είναι επιτυχείς, θα πρέπει να στοχεύουν σε ένα μεγάλο αριθμό συνηθισμένων χρηστών⁹⁶.

6.3.3 Ομοφιλία

Η κοινωνική επιρροή, όμως, όπως παρουσιάστηκε αμέσως ανωτέρω, δεν είναι η μοναδική αιτία κοινωνικής συσχέτισης και συναισθηματικής εκτροπής. Το φαινόμενο αυτό μπορεί να είναι αποτέλεσμα ομοφιλίας⁹⁷. Συγκεκριμένα, υποστηρίζεται ότι οι κοινωνικοί δεσμοί σχηματίζονται με υψηλή πιθανότητα μεταξύ ατόμων με κοινά αρκετά από τα θεμελιώδη στοιχεία της προσωπικότητάς τους, όπως πεποιθήσεις, ενδιαφέροντα και δημογραφικά χαρακτηριστικά (π.χ. ηλικία, φυλή και τοποθεσία).

Συνεπώς, στην αξιοποίηση δεδομένων και μεταδομένων και εν γένει στην διενέργεια έρευνας επί των κοινωνικών δικτύων, σημαντικό ρόλο έχει και ο διαχωρισμός της κοινωνικής επιρροής από την ομοφιλία και άλλες αδιόρατες συγχεόμενες μεταβλητές, που δύνανται να προκαλέσουν στατιστική συσχέτιση μεταξύ φίλων σε ένα κοινωνικό δίκτυο⁹⁸.

Τέλος, υποστηρίζεται⁹⁹ ότι η ομοφιλία έχει ως αποτέλεσμα ένα μεγάλο αριθμό μικρών συστάδων, ενώ η κοινωνική επιρροή δημιουργεί μεγάλες και συνεκτικές συστάδες, καθώς και ότι η σημασία των επιμέρους χαρακτηριστικών στη δημιουργία συνδέσμων αλλάζουν με τον χρόνο¹⁰⁰.

[yed%20by%20people%20in%20the%20flow%20of%20mass%20communications%2C%20Transaction%20Publishers%2C%202005&f=false](#), προσπελάστηκε στις 12.03.2020).

⁹⁵ E. Bakshy, J. Hofman, W. Mason και D. Watts, «Everyone's an influencer: quantifying influence on twitter,» σε ourth ACM international conference on Web search and data mining (WSDM '11), Hong Kong, 2011 (url: <http://snap.stanford.edu/class/cs224w-readings/bakshy11influencers.pdf>, προσπελάστηκε στις 12.03.2020).

⁹⁶ M. Καρδάρα, Τεχνικές ανάκτησης περιεχομένου και ανάλυσης διάχυσης της επιρροής στα κοινωνικά δίκτυα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Ιούλιος 2015, σελ. 35 (βλ. url: <https://www.didaktorika.gr/eadd/bitstream/10442/38279/1/38279.pdf>, προσπελάστηκε στις 10.03.2020).

⁹⁷ Sinan Aral, Lev Muchnik & Arun Sundararajan, Distinguishing influence-based contagion from homophily-driven diffusion in dynamic networks, Stanford University, Stanford, CA, 2009 (url: https://www.researchgate.net/publication/40685537_Distinguishing_InfluenceBased_Contagion_From_Homophily-Driven_Diffusion_in_Dynamic_Networks, προσπελάστηκε στις 12.03.2020).

⁹⁸ T. L. Fond και J. Neville, «Randomization tests for distinguishing social influence and homophily effects,» σε WWW, 2010 (url: <https://www.cs.purdue.edu/homes/neville/papers/lafond-neville-www2010.pdf>, προσπελάστηκε στις 12.03.2020).

⁹⁹ P. Holme και M. E. J. Newman, «Nonequilibrium phase transition in the coevolution of networks and opinions,» Phys. Rev. E, 2006.

¹⁰⁰ J. Scripps, P.-N. Tan και A.-H. Esfahanian, «Measuring the effects of preprocessing decisions and network forces in dynamic network analysis,» σε 15th ACM SIGKDD international conference on Knowledge discovery

6.4 Η πραγματοποίηση της έρευνας σε σχέση με τα ζητήματα της έρευνας στο διαδίκτυο και τα κοινωνικά δίκτυα

Για τον σχεδιασμό της έρευνας, τα ανωτέρω ζητήματα λαμβάνονται υπόψιν προκειμένου να εξασφαλιστεί η κατά το δυνατόν μεγαλύτερη εγκυρότητα των συλλεχθέντων στοιχείων¹⁰¹. Για την επίτευξη αυτού του στόχου, εξασφαλίστηκε η απλή και κατανοητή διατύπωση των ερωτήσεων προκειμένου να προκύπτει σαφώς η γενικότερη στάση του συμμετέχοντος για τα fake news, οι ερωτήσεις επαλήθευσης εντός του ερωτηματολογίου (reality testing)^{102 103}, η όσο το δυνατόν μεγαλύτερη διάχυση του ερωτηματολογίου σε συγκεκριμένα χρονικά όρια - εξάλλου, κατά τον Παπάνη, η ευρεία χρήση του διαδικτύου διασφαλίζει τις βασικές αρχές αντιπροσωπευτικότητας και τυχαιότητας του δείγματος¹⁰⁴. Τούτο προκειμένου να επιτευχθεί η μεγαλύτερη δυνατή αντιπροσωπευτικότητα και να αμβλυνθούν τα όποια ζητήματα καθώς

and data mining (KDD '09), Paris, France, 2009 (url: https://www.researchgate.net/publication/221653886_Measuring_the_effects_of_preprocessing_decisions_and_network_forces_in_dynamic_network_analysis, προσπελάστηκε στις 12.03.2020).

¹⁰¹ Αναφορικά με τις σύγχρονες τάσεις στη διεξαγωγή της έρευνας πρβλ. το ομώνυμο κεφάλαιο στο πόνημα του Γ. Πανούση, *Εγκληματολογία, εγκληματολογική έρευνα και ΜΜΕ*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1999, σελ. 71 επ.

¹⁰² Οι ερωτήσεις ελέγχου διατυπώνονται και στο πλαίσιο της αξιολογικής διάστασης του «αναστοχασμού» των στοιχείων που έχουν συλλεχθεί σχετικά με την εγκυρότητά τους (π.χ. εάν οι ερωτώμενοι είναι αντιπροσωπευτικοί της υπό εξέταση ομάδας, εάν οι απαντήσεις που δόθηκαν είναι αποτέλεσμα υπερβολής ή ανεπικρίνευσης).

Γενικότερα, ο αναστοχασμός, ως άσκηση μιας ειδικής μορφής επιστημολογικής εγρήγορης, αποτελεί εκείνη τη διαδικασία με την οποία η επιστήμη θέτει τον εαυτό της ως αντικείμενο, χρησιμοποιεί δηλαδή τα ίδια της τα όπλα για να αυτο-κατανοηθεί και να αυτο-ελεγχθεί. Συγκεκριμένα, ο αναστοχασμός έχει πρώτον μία περιγραφική διάσταση αναφορικά με τις αποφάσεις που πρέπει να ληφθούν ως προς την επιλογή του δείγματος και των τεχνικών καταγραφής των δεδομένων και δεύτερον μία αξιολογική διάσταση σχετικά με την πιθανή εγκυρότητα των στοιχείων που έχουν συλλεχθεί, όπως ανωτέρω στην εν λόγω υποσημείωση περιγράφηκε. Στην ευρύτερη προοπτική του, όμως, ο αναστοχασμός αναφέρεται στην κριτική σχετικά με τις δυνατότητες και τα όρια της έρευνας καθώς και της συμμετοχής της έρευνας στην παραγωγή της εγκληματολογικής γνώσης (σχετικά με τον αναστοχασμό βλ. P. Bourdieu, *Επιστήμη της επιστήμης και αναστοχασμός*, Μετάφραση: Θ. Παραδέλλης, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2005, σελ. 199).

¹⁰³ Κατά τη Σπινέλλη, ενδείκνυται το ερωτηματολόγιο να περιλαμβάνει μία σχετική ερώτηση σε άλλο σημείο του, ώστε να είναι εφικτό να ελεγχθεί η ειλικρίνεια ή η ορθότητα της απάντησης [π.χ. 1^η ερώτηση: *αν μπορούσατε να εκφράσετε τη γνώμη σας για την εφαρμογή του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης στην Ελλάδα θα ήσασταν υπέρ ή κατά;* - μετά από αρκετές ερωτήσεις, ο ερωτών επανέρχεται με την ερώτηση *«μήπως γνωρίζετε τι είναι το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης;»*] (βλ. Καλλιόπη Δ. Σπινέλλη, *Εγκληματολογία –Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις*, όπ. π., σελ. 125-126)].

¹⁰⁴ Βλ. *Ευστράτιο Παπάνη*, *Μεθοδολογία έρευνας και διαδίκτυο*, εκδ. Ι. Σιδέρης, β' εκδ., Αθήνα, 2012, σελ. 41. Βέβαια, κατά τον *Ιωσηφίδη* η έννοια της αντιπροσωπευτικότητας δεν έχει νόημα σε ό,τι αφορά ποιοτική έρευνα (βλ. σχετική άποψη και δικαιολόγηση αυτής στο πόνημά του: *Ποσοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2008, σελ. 58 επ.).

και η ανάδειξη ως ερευνητικού δεδομένου και των «μη σοβαρών» απαντήσεων (εφόσον υπάρχουν τέτοιες).

7. Οι περιορισμοί της έρευνας

Πριν την παρουσίαση και ανάλυση των αποτελεσμάτων, σκόπιμο είναι να διατυπωθούν επιπλέον περιορισμοί αναφορικά με ζητήματα τα οποία έχουν να κάνουν με την πληρότητα, την εγκυρότητα¹⁰⁵, την ακρίβεια και την αξιοπιστία της έρευνας¹⁰⁶.

Καταρχάς, ήδη πραγματοποιήθηκε ανωτέρω ανάλυση σχετικά με την προβληματική της χρήσης του διαδικτύου ως εργαλείου για την έρευνα καθώς και με ειδικότερα ζητήματα έρευνας μέσω κοινωνικών δικτύων, η οποία ενέχει ζητήματα περιορισμών στην έρευνα ή σε κάθε περίπτωση ζητήματα τα οποία πρέπει να ληφθούν υπόψιν και να ξεπεραστούν ως εμπόδια κατά τη διενέργεια της έρευνας. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η έρευνα μέσω διαδικτύου υπόκειται σε μεγάλο βαθμό στους μεθοδολογικούς περιορισμούς οι οποίοι έχουν επισημανθεί για τις έρευνες που βασίζονται στην ταχυδρομική αποστολή ερωτηματολογίων, τα οποία συμπληρώνονται από τους παραλήπτες¹⁰⁷. Όπως ήδη αναφέρθηκε, βασικό περιορισμό μπορεί αποτελεί το ζήτημα της πλήρους κατανόησης από τους παραλήπτες των ερωτήσεων του ερωτηματολογίου καθώς ο συμμετέχων - αποκρινόμενος μπορεί να αντιληφθεί τις ερωτήσεις πολύ διαφορετικά σε σχέση με ό,τι είχε στον νου του ο ερευνητής¹⁰⁸ κατά τη διατύπωσή τους αναφορικά και με την επαλήθευση ή διάψευση των ερευνητικών υποθέσεων. Εξακολουθεί, δηλαδή, να θεωρείται ότι η απουσία συνεντευκτή – ερευνητή μπορεί μεν να αποτρέπει την πιθανότητα εκδήλωσης τυχόν προδιάθεσης και προκατάληψης και προωθεί έτι περαιτέρω την ακρίβεια των απαντήσεων χάριν στην ανωνυμία, αποτελεί, δε, μειονέκτημα στην περίπτωση κατά την οποία κάποιο ερώτημα του ερωτηματολογίου απαιτεί διευκρινιστικές επισημάνσεις.

¹⁰⁵ Για τα είδη εγκυρότητας στην ερευνητική διαδικασία βλ. *Αν. Σταλικά*, Μέθοδοι έρευνας στην ψυχολογία, εκδ. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα, 2005, σελ. 73 επ.

¹⁰⁶ Βλ. σχετικά με τα ζητήματα εγκυρότητας και αξιοπιστίας της έρευνας το αναλυτικό πόνημα του Θ. *Ιωσηφίδη*, Ποσοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2008 και ιδίως το κεφάλαιο υπ' αρ. 6 με τίτλο «Κριτήρια ποιότητας στην ποιοτική κοινωνική έρευνα», σελ. 269 επ. Αναφορικά με την αξιοπιστία και την εγκυρότητα της ποιοτικής έρευνας στο διαδίκτυο βλ. *Ευστράτιο Παπάνη*, Μεθοδολογία έρευνας και διαδίκτυο, εκδ. Ι. Σιδέρης, β' εκδ., Αθήνα, 2012, σελ. 84.

¹⁰⁷ Βλ. σχετικά *A. Bowling*, *Research Methods in Health*, Open University Press, Buckingham, 1997, url: https://www.researchgate.net/profile/Ivan_Nyklicek3/publication/232531967_Research_Methods_in_Health/links/54229f8a0cf26120b7a2130a/Research-Methods-in-Health.pdf, σελ. 133 επ., προσπελάστηκε στις 19.02.2020.

¹⁰⁸ *Θεόδωρος Χ. Κασκάλης, Αθανάσιος Α. Μαλέτσκος, Κωνσταντίνος Ε. Ευαγγελίδης*, Χρήση και αξιοποίηση ηλεκτρονικών ερωτηματολογίων σε έναν εκπαιδευτικό δικτυακό τόπο, όπ. π., σελ. 457 και *Ευστράτιος Παπάνης*, Μεθοδολογία έρευνας και διαδίκτυο, εκδ. Ι. Σιδέρης, β' εκδ., Αθήνα, 2012, σελ. 63.

Πέρα από το ως άνω ζήτημα σχετικά με τη μη κατανόηση της ερώτησης, ο Παπάνης καταγράφει και άλλες περιπτώσεις ανακριβών απαντήσεων και, άρα, έλλειψης αξιοπιστίας σε έρευνες οι οποίες διενεργούνται μέσω διαδικτύου, όπως οι περιπτώσεις α) συμμετεχόντων που εσκεμμένα παρέχουν ανακριβείς πληροφορίες διακατεχόμενοι από προσωπικά συμφέροντα, β) συμμετεχόντων με ελλιπή προσοχή οι οποίοι εξαιτίας του περιορισμένου χρόνου τους ή της μεγάλης έκτασης του ερωτηματολογίου δίνουν επιφανειακές και βιαστικές απαντήσεις, γ) υπερδραστήριων συμμετεχόντων που για διάφορους λόγους συμμετέχουν σε πολλές έρευνες και συμπληρώνουν αναρίθμητα ερωτηματολόγια και δ) συμμετεχόντων που μέσω της κλασικής εξαρτημένης μάθησης ως απόρροια της προγενέστερης συμμετοχής τους σε έρευνες διαφοροποιούν λόγω εμπειρίας της απαντήσεις τους¹⁰⁹.

Ένας ακόμη περιορισμός σχετίζεται με την υποεκτίμηση του προβλήματος που μελετά η έρευνα από τους συμμετέχοντες, σε ορισμένες περιπτώσεις. Έχει καταγραφεί ότι η απομακρυσμένη αποστολή ερωτηματολογίων (π.χ. ταχυδρομική αποστολή) ωθεί τους συμμετέχοντες να υποεκτιμούν την έρευνα και δεν απαντούν σε όλες τις ερωτήσεις με τον ίδιο τρόπο που θα απαντούσαν αν η έρευνα ελάμβανε χώρα με την τεχνική της προσωπικής συνέντευξης κατά την οποία ένας κατάλληλα εκπαιδευμένος συνεντευκτής θα μπορεί να εκμαιεύσει πιο αξιόπιστες πληροφορίες¹¹⁰. Αντίστοιχο περιορισμό σχετικά με την αξιοπιστία των αποτελεσμάτων της έρευνας θέτει και το γεγονός ότι στο διαδίκτυο, όπως επισημάνθηκε ήδη, οι ανθρώπινες αξίες είναι ρευστές εξαιτίας της απεριόριστης ελευθερίας (ή της αίσθησης τέτοιας) που υπάρχει στο ίντερνετ.

Στην παρούσα έρευνα έγινε προσπάθεια να περιοριστούν τα προβλήματα αυτά με χρήση όχι μεγάλου ερωτηματολογίου¹¹¹, με προσεκτική διατύπωση των ερωτήσεων και με χρήση ερωτήσεων επαλήθευσης και ελέγχου αξιοπιστίας.

¹⁰⁹ Έτσι ο *Ευστράτιος Παπάνης*, *Μεθοδολογία έρευνας και διαδίκτυο*, εκδ. Ι. Σιδέρης, β' εκδ., Αθήνα, 2012, σελ. 32-33.

¹¹⁰ Βλ. *H. Doll, K. Mc Pherson, J. Davies, A. Flood, et al.*, Reliability of Questionnaire Responses as Compared with Interview in the Elderly: Views on the Outcome of Transurethral of the Prostate, *Social Science and Medicine*, pp. 1303-1308, 1991, url: https://www.academia.edu/7174311/Reliability_of_questionnaire_responses_as_compared_with_interview_in_the_elderly_views_of_the_outcome_of_transurethral_resection_of_the_prostate, προσπελάστηκε στις 20.02.2020.

¹¹¹ Βλ. και τις αναπτύξεις του *Χρήστου Κελεπή* εις *Ι. Λαμπίρη - Δημάκη*, *Κοινωνικές έρευνες με στατιστικές μεθόδους*, όπ. π., σελ. 311 επ. αναφορικά με την έκταση και το μέγεθος του ερωτηματολογίου και την πρότασή του για σύντομο ερωτηματολόγιο.

Στην προκειμένη περίπτωση, δεδομένης και της διάχυσης του θέματος καθώς όλοι οι χρήστες του διαδικτύου δύνανται να έρθουν σε επαφή με ψευδείς ειδήσεις, είναι αδύνατον να διέλθουμε το σύνολο αυτών στην Ελλάδα. Η αδυναμία αυτή περιορίζει αναπόφευκτα τη δυνατότητα γενίκευσης των αποτελεσμάτων. Ωστόσο, όπως επισημάνθηκε ήδη, το σύνολο του δείγματος θα επιτρέπει την αναγωγή των συμπερασμάτων στον πληθυσμό με ασφάλεια για ποσοτική και ποιοτική ανάλυση¹¹². Ένας επιπλέον περιορισμός πρέπει να θεωρείται και η αδυναμία σύγκρισης των γενικών χαρακτηριστικών των συμμετεχόντων σε σχέση με αυτούς που δεν συμμετείχαν. Έχοντας μάλιστα λάβει υπόψιν μας και τα ζητήματα αναπάντητων διαδικτυακών ερωτηματολογίων (όπως ανωτέρω αναλύθηκε), κρίσιμο είναι να αναφερθούμε και στην αδυναμία εκτίμησης της σύνδεσης συγκεκριμένων χαρακτηριστικών με την απόφαση της συμμετοχής ή μη στην έρευνα.

Επίσης, περιορισμό αποτελούν και οι ενδεχομένως παρούσες έστω και μικρές αποκλίσεις από την πραγματικότητα στην παρούσα έρευνα – όπως, εξάλλου, σε όλες οι έρευνες που στηρίζονται σε ερωτηματολόγια αυτοαναφοράς / αυτοδιαχειριζόμενα ερωτηματολόγια¹¹³. Αυτό μπορεί να υποστηριχθεί ότι οφείλεται σε δύο παράγοντες: Πρώτον, είναι γεγονός ότι υπάρχουν ορολογικά ζητήματα (στα οποία έχουμε ήδη αναφερθεί) σχετικά με τη διασπορά ψευδών ειδήσεων, συνθήκη η οποία μπορεί να δημιουργήσει αποκλίσεις στις απαντήσεις [εξάλλου, η Σπινέλλη αναφέρεται στις πραγματικές δυσκολίες που προκύπτουν στο να προσπελάσει ο ερευνητής το υλικό της έρευνάς του καθώς «έγκλημα δεν είναι (μόνο) ό,τι ο νόμος ορίζει αλλά (και) ό,τι οι εγκληματολόγοι προτείνουν»]. Δεύτερον, οι όποιες αποκλίσεις μπορεί να οφείλονται στη συνειδητή ή μη πρόθεση των συμμετεχόντων να εξωραΐζουν την εικόνα που δίνουν με τις απαντήσεις τους. Ειδικά σε ό,τι έχει να κάνει με την (αν)ακρίβεια των απαντήσεων αναφορικά με έρευνες αυτομολογούμενης παραβατικότητας έχει καταγραφεί η δυσκολία της πλήρους διερεύνησης της έκτασης της διστακτικότητας ή αντίθετα της υπερβολικής προθυμίας των ερωτώμενων να δηλώσουν την παραβατική

¹¹² Το μέγεθος του δείγματος, το οποίο τελικώς θα εξασφαλισθεί, θα καλύπτει τις ανάγκες και παραδοχές της βιβλιογραφίας σύμφωνα με την οποία «πολλοί ερευνητές θεωρούν ότι πρέπει να έχουμε ως δείγμα τουλάχιστον τριάντα περιπτώσεις αν θέλουμε να χρησιμοποιήσουμε κάποια μορφή στατιστικής ανάλυσης των δεδομένων μας» (έτσι L. Cohen, L. Manion & K. Morrison, Μεθολογία εκπαιδευτικής έρευνας, εκδ. Μεταίχμιο, 2007, σελ. 151).

¹¹³ Για τα αυτοδιαχειριζόμενα ερωτηματολόγια βλ. Κ. Δ. Σπινέλλη, Εγκληματολογία - Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις, όπ. π., σελ. 125.

συμπεριφορά ή την εγκληματική τους δραστηριότητα¹¹⁴. Στην κατάσταση αυτή πρέπει να λαμβάνεται υπόψιν και η διαδικασία επαναπροσδιορισμού και επαναδόμησης της ταυτότητας των χρηστών του διαδικτύου, όπως αναλύθηκε ήδη, μέσω της οποίας περιπλέκονται έτι περαιτέρω τα όρια μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας πραγματικότητας. Κατά τον σχεδιασμό του ερωτηματολογίου και την επεξεργασία των απαντήσεων γίνεται προσπάθεια με τη διατύπωση και την αλληλουχία των ερωτήσεων να περιοριστούν -κατά το δυνατόν- αυτοί οι περιορισμοί στους συμμετέχοντες και να αποκρυσταλλωθούν οι απαντήσεις τους.

Επιπρόσθετα, σε ό,τι αφορά το θέμα της αντιπροσωπευτικότητας, προσοχής πρέπει να τύχει το ζήτημα του τρόπου κοινοποίησης του ερωτηματολογίου στο δείγμα, προκειμένου να ελαχιστοποιηθούν οι συνέπειες από την δεδομένη κατάσταση της ομοφιλίας (όπως ανωτέρω αναλύθηκε) και των περιορισμών που τίθενται από την συναισθηματική επιρροή και την κοινωνική εκτροπή, στοιχεία τα οποία δύνανται να ενυπάρχουν σε έρευνες μέσω κοινωνικών δικτύων.

Τέλος, θα πρέπει να τονισθεί ότι οι έρευνες αυτού του είδους «φωτογραφίζουν» τα χαρακτηριστικά ενός συγκεκριμένου χρονικού διαστήματος, αυτού κατά το οποίο διεξάγονται. Με δεδομένο, όμως, ότι η τεχνολογία εξελίσσεται καθημερινά και μαζί με αυτήν τροποποιούνται και τα μέσα και οι τεχνικές διασποράς ψευδών ειδήσεων (ζητήματα που αφορούν άμεσα το θέμα και τις υποθέσεις της έρευνάς μας), τα χαρακτηριστικά αυτά είναι προφανές ότι τροποποιούνται και αλλάζουν αντιστοίχως. Υπάρχει και εδώ ένας αέναος μετασχηματισμός του φαινομένου και, επομένως, του αντικειμένου προς έρευνα, δυναμικός και πολλές φορές υπεκφεύγων που για κάποια ευτυχή εγκληματολογική στιγμή ο ερευνητής καταφέρνει να δείξει μερικές από τις ως τώρα άφωτες ή ανεξιχνίαστες πτυχές του (κατά την όμορφη διατύπωση της Χαλκιά)¹¹⁵. Ως εκ τούτου, πιθανώς η παρούσα έρευνα να έχει περιορισμένη χρονικά ισχύ.

¹¹⁴ Έτσι η *Αγγ. Πιτσέλα*, *Η ποινική αντιμετώπιση της εγκληματικότητας των ανηλίκων*, εκδ. Π. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2002, σελ. 536-537.

¹¹⁵ Βλ. *Αναστασία Χαλκιά*, *όπ. π.*, σελ. 47.